

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΝ ΕΤΟΣ 1970	ΙΟΥΛΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1970	Κ' ΤΟΜΟΣ	ΑΡΙΘΜ. ΤΕΥΧΟΥΣ 4
--------------------------	--------------------------	-------------	---------------------

Λ Α Μ Α Ρ Τ Ι Ν Ο Σ

Ο ΑΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΟΣ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

Τοῦ κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗ

Τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Καθηγητοῦ τῆς Α.Β.Σ.Π.

Πρὶν ἑκατὸ χρόνια, στὶς 28 Φεβρουαρίου 1869, πέθανε στὸ Παρίσι ὁ Alphonse-Marie Louis de Prat de Lamartine, ὁ Λαμαρτίνος τοῦ ἑλληνικοῦ μεταγλωττισμοῦ, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸ 1829.

Οἱ πολλοὶ τὸν ξέρουν γιὰ ποιητὴ πού περισσότερο ἀπὸ τὶς ὥραϊες ἢ μεγαλόπνοες ἰδέες, πού, ἐν τούτοις, παρὰ τὸ κῦμα τῆς ἀρνήσεως πού σκέπασε γιὰ δεκαετηρίδες τὴν ποιητικὴ του δημιουργία, ὑπάρχουν, καὶ πολλὲς φορὲς ἐντονώτατες καὶ προκλητικὲς γιὰ τὸ στοχασμὸ κι' αὐτές, — ἄλλο ἂν ἀρέσουν στὸν ἕνα ἢ στὸν ἄλλο φανατισμὸ— ἐστήριξε τὴν ποιητικὴ του δημιουργία στὴν ἀρμονία τοῦ στίχου κι' ἐσύνδεσε ἔτσι τὴν ποιητικὴ ἐκδήλωσή μὲ τὸ μουσικὸ αἶσθημα τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου.

Τώρα, ὁμως, στὰ ἑκατόχρονα τοῦ θανάτου του, δὲν εἶναι τόσο ὁ ποιητὴς πού θὰ μὲ ἀπασχολήσει. Ἄν καὶ ἡ ποιητικὴ προδιάθεση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ξεχωρίσει ἀπ' τὴ σύνολη προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Μὰ ὑπάρχουν ἄλλες πτυχὲς πού μ' ἐνδιαφέρουν περισσότερο. Τὸ ποιητικὸ του ἔργο, ἀφοῦ προκάλεσε ἀρχικὰ ἀσυγκράτητο ἐνθουσιασμὸ, ἔπεσε ὕστερα καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια στὴ σκληρότερη, τὴ μέχρι ἐκμηδενίσεως, κριτικὴ.

Καὶ ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἄρχισε πολὺ νωρὶς, λίγα μόνο χρόνια ὕστερα ἀπ' τὴν ἐπιτυχία. Ὁ Φλωμπέρ δὲν ἄργησε νὰ κατηγορήσει τὸ Λαμαρτίνο γιὰ κύριο ὑπεύθυνο ὄλων τῶν «μουντῶν ποнокέφαλων τοῦ χτικιάρικου λυρισμοῦ». Καὶ τὸ κοντσέρτο συνεχίστηκε γιὰ νὰ σπάσει κάπως στὰ χρόνια μας. Σήμερα βρῖσκουν καὶ καλὰ σημεῖα καί, πολλὲς φορὲς, λόγους θαυμασμοῦ γιὰ τὸν

Σημ. Τὸ μελέτημα αὐτὸ σὲ μιὰ πρώτη, πολὺ συντομώτερη, μορφή παρουσιάστηκε μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Λαμαρτίνος καὶ οἱ ἀγωνιζόμενοι Ἕλληνες» σὰν ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στὶς 13 Μαρτίου 1969.

ποιητή, όχι όμως πάντοτε χωρίς επίφύλαξη. Είναι σαν να πλανιέται ένας μεγάλος φόβος για τον Ξπαινο. 'Ο φόβος τῶν πολλῶν...

*Έτσι ένας σύγχρονος ποιητής λέει πῶς ὁ Λαμαρτίνος μὲ τοὺς στίχους του γκρεμίζει τὴ λυρική ρητορική τοῦ 18ου αἰῶνα, χρησιμοποιώντας «ὑπουλα» μὴν ἄλλη ρητορική πού θέλει νὰ παρουσιαστῆ μὲ ἀπλοϊκότητα σαν ἄρνηση κάθε ρητορικής. Αὐτὸ όμως εἶναι ψόγος ἢ Ξπαινος; Μήπως ὁ σύγχρονος αὐτὸς εἰκονοκλάστης δὲν κάνει τὸ ἴδιο; Μήπως δὲν εἶναι κάθε ποιητικὴ δημιουργία μιὰ γλωσσική καὶ μιὰ μουσική ἐκδήλωση σὲ μεταβατικὴ φάση; Καὶ δὲν εἶναι μέσα στοῦ Λαμαρτίνου τὰ ποιήματα πού μένουν, τοὺς διακόσιους - τριακόσιους στίχους — πόσοι ἔχουν περισσότερους γιὰ τὴν ὑστεροφημία τους, πόσοι ἔχουν τόσους; — δὲν εἶναι τὰ σπέρματα, ὅπως λέει ἕνας ἄλλος σύγχρονος εἰκονοκλάστης, τοῦ Βαλερύ, τοῦ 'Ελυάρ, τοῦ 'Απολιναίρ, — ἰδίως αὐτοῦ — καὶ τοῦ Μαλλαρμέ;

*'Ας μὴν ἐπιμείνομε. 'Ο 'Ισίδωρος - Λουκιανὸς Ducasse, ὁ ἀπίθανος καὶ ἀπύθμενος διαβάτης τοῦ στοχασμοῦ πού εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ψευτόνομα Κόμης Λωτρεαμόν, εἶπε πῶς ὁ Λαμαρτίνος δὲν εἶναι μόνο ἕνας «Κλαψιάρης Πελαργός», εἶναι ἀκόμα «ἕνα πνεῦμα πρώτης τάξεως».

Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐκολοεξήγητο. 'Εκδηλώθηκε καὶ στὸν τομέα αὐτόν, ὅπως καὶ σὲ ὄλους τοὺς ἄλλους, ἢ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου πού πίστεψε σιγὰ - σιγὰ πῶς καταγότανε ἀπὸ τὸ Σαρακηνὸ κριτὴ - μάγο Alamartine. Τοῦ ἔμελλε νὰ εἶναι ὁ ὄνειροπλάνος ἀνατολίτης, ὁ ὄραματιστὴς τοῦ μέλλοντος, πού συγκρουότανε ὄχι τόσο μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ παρόντος, ὅσο μὲ τὴν εἰκόνα πού ἐσχημάτιζαν γιὰ τὴν πραγματικότητα αὐτὴ οἱ πολλοί, οἱ «στενοὶ προσκυνητάδες» τοῦ Παλαμᾶ, ἐκεῖνοι πού κατοχυρώνουν τὴ δόξα ἢ τὴν καταδίκη. Καὶ προσπαθοῦσε νὰ ἄρει τὴ σύγκρουση μὲ τὴ σύνθεση.

*'Ας κρατήσουμε μολοντοῦτο τὴν κρίση πού διατύπωσε γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Λαμαρτίνου ἕνας κριτικὸς, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Κλωντέλ, πού κι' αὐτὸς στὰ τελευταῖα του χρόνια ἄλλαξε γνώμη γιὰ τὸ Λαμαρτίνο καὶ ἄρχισε νὰ τὸν θαυμάζει. «'Ηταν, λέει ὁ Poulet, φανερὴ στὸ Λαμαρτίνο ἡ ἀδιάκοπη ἀναζήτηση, στὸ βάθος τοῦ εἶναι του, μιᾶς κάποιας μνήμης τῆς ψυχῆς, μιᾶς ἑξακολουθητικῆς παρουσίας σ' αὐτὴν ὄλων τῶν συναισθημάτων πού δοκίμασε κάποτε, σὲ τρόπο πού τὸ εἶναι του αὐτὸ νὰ γίνεται ἀσταμάτητα τὸ ὑποκείμενο μιᾶς πελώριας καὶ ἀνεξάντλητης συναισθηματικῆς ἀναμνήσεως».

* * *

Λιγώτεροι ξέρουν σήμερα τὸ Λαμαρτίνο σαν συγγραφέα τῆς 'Ιστορίας τῶν Γηρονδίνων, τῆς 'Ιστορίας τῆς Τουρκίας καὶ τόσων ἄλλων συνθέσεων πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸν πολιτικὸ του στοχασμό. Καὶ ἀκόμα λιγώτεροι σαν πολιτικὸ, πού ὄχι μόνο Ξπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν ἱστορία τῆς πατρίδας του, μὰ εἶχε ἐπίδραση καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης, δηλαδὴ τοῦ κόσμου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. 'Ο αἰῶνας αὐτός, πού οἱ συντηρητικοὶ τὸν βάρφτισαν «ἠλίθιο», στάθηκε ἢ μήτρα τῆς δημιουργίας τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Καὶ στὴ μήτρα αὐτὴ ὁ Λαμαρτίνος ἔβαλε τὸ σπέρμα του. 'Ισως θὰ μπορούσε

νά είπωθεί πώς ἔσυρε δυό - τρεῖς δεκαετίες μπροστά τὴν ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης. Ἄν ἡ σύγχρονη κοινωνία κουράστηκε ἀπὸ τὴν πορεία γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της καὶ δὲν τολμάει σήμερα νὰ τὴν συνεχίσει, μὰ γυρεύει νέες, ἀλλόκοτες, πολλές φορές, μορφές διεξόδου ἢ προσκολλᾶται ἀδιόρθωτα στὸ ξεπερασμένο παρελθόν — εἶναι μὴπως πρώτη φορά πού γίνεται αὐτό; — τοῦτο δὲν ἀποχρωματίζει καθόλου τὴ σημασία τῆς διαδικασίας τῆς διαμορφώσεώς της. Ὁ ἴδιος ὁ Λαμαρτίνος ἔγραφε: «Ἀρέσει στὸν ἄνθρωπο νὰ ξαναγυρίζει στὴν πηγὴ του. Τὸ ποτάμι δὲν ξαναγυρίζει σ' αὐτήν. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι πνεῦμα καὶ τὸ ποτάμι εἶναι στοιχεῖο τῆς φύσεως. Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι ἐνιαῖα γιὰ τὸ Θεό. Καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι, μὲ τὴ σκέψη, Θεός».

Στὴν προπαρασκευή, λοιπόν, τῆς διαμορφώσεως τῆς κοινωνίας τοῦ αἰώνα μας, ὁ Λαμαρτίνος εἶναι βαρυσήμαντο σήμαντρο διδαχῆς. Σήμερα εἶναι εὐκόλη ἢ ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἀκροτήτων στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Ἐγινε κοινὴ συνείδηση τὸ δόγμα πὼς μόνο ἡ σύνθεση σώζει. Καὶ πάλι: Πὼς λειτουργεῖ στὴν πράξη ἡ συνείδηση αὐτή; Γιατὶ ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πιὸ πέρα ἡ προβολὴ της στὴν κοινωνικὴ ζωὴ σπρώχνει ἀκαταγώνιστα στὶς ἀντιθέσεις. Καὶ συνέπειές τους εἶναι οἱ ἀντιφάσεις πού βλέπουμε κάθε μέρα στὴ ζωὴ τῶν κοινωνιῶν.

Οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς φυσικὰ προκαλοῦν ἀναταραχὴ. Ἐλπίδες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἀνησυχίες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ οἱ ἐλπίδες ὁμως, ἐλπίδες τῆς πραγματοποίησης ἐνὸς ὁράματος πού διαμορφώνεται μὲ τὴν ψυχολογία τῶν ἀνυπόμο-νων θεωρητικῶν τοῦ κρείσσονος, ὅπως καὶ οἱ ἀνησυχίες τῶν νοσταλγῶν τοῦ παρελθόντος, ὀδηγοῦν σ' ἓνα κοινὸ ἀποτέλεσμα. Στὴν ἀντίθεση μὲ τὸ παρὸν. Τὴν ἀντίθεση αὐτὴ ἄλλοτε τὴ λένε ἐπανάσταση. Ἄλλοτε προδοσία. Ἄλλοτε ἔγκλημα. Καὶ σήμερα ἀμφισβήτηση. Ὅπως κι' ἂν τὴ λένε ὁμως οἱ περαστικοὶ ἄνθρωποι, εἶναι μιὰ αἰώνια καὶ ἀδυσώπητη πραγματικότητα. Καὶ ἔχει πάντοτε συνέπειες. Γιατί, οἱ μὲν γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὸν καλύτερο κόσμο, οἱ δὲ γιὰ νὰ κατοχυρώσουν τὸ ἅγιο παρελθόν, οἱ ἐπαναστάτες καὶ οἱ συντηρητικοὶ καταλήγουν νὰ εὐχονται τὴ σύγκρουση. Δημιουργεῖται ἔτσι ἓνα πλέγμα ἀπὸ συμπλέγματα πού ἔχουν ἄπειρες παραφυάδες καὶ πού πολλές φορές φάνηκαν στὴν ἱστορία μὲ ἄλλες μορφές, γιατί εἶναι πρόχειρη στὶς μάζες ἡ προσωποποίηση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καὶ τὸ σκέπασμα τῶν ἀντιφάσεων τῆς ζωῆς μὲ τοὺς μύθους. Συχνότατο εἶναι, ἔτσι, τὸ σύμπλεγμα τοῦ Δαμοκλῆ. Πλανιέται πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς κοινωνίας ἡ ἀπειλὴ τοῦ σπαθιοῦ του καὶ ἐντοπίζεται ἔτσι ὁ ἐχθρός. Ὑπάρχει πάντοτε κάποιος Διούσιος πού τῆς τὸ δείχνει. Αὐτὸ δὲ λέει καὶ ὁ Φρόυντ μὲ τὸ σύμπλεγμα τοῦ Οἰδίποδα; Καὶ δὲν ἔχουν πολὺ ἄδικο ὅσοι θέλουν νὰ ἐξηγήσουν ἔτσι τὶς ἀπάνθρωπες ἀναστατώσεις πού ἀκολουθοῦν σὲ γενικὸ σχεδὸν κανόνα τὴν ἀποικιοκρατία ἢ καὶ τὰ σκληρὰ καθεστῶτα, ὅταν τερματίζονται. Εἴτε ἐπέρχεται βία τὸ τέρμα, ὅποτε καλύπτεται τὸ σύμπλεγμα μὲ τὴν κυριαρχία τῆς βίας, εἴτε φαίνεται στὴν ἀρχὴ πὼς γίνεται ὀμαλὰ, ὅπως π.χ. στὸ Βελγικὸ Κογκὸ καὶ τὴ Νιγηρία. Ὅσο πιὸ πατερναλιστικὸ καὶ διαπαιδαγωγικὸ εἶναι ἓνα ἀποικιακὸ καθεστῶς, τόσο ἐντονώτερα φαίνεται νὰ δημιουργεῖται τὸ μῖσος καὶ

τὸ σύμπλεγμα τῆς πατροκτονίας. Συνήθως αὐτὸ τὸ διαλαλοῦν σὰν ἐπανάσταση. Μὰ δὲν εἶναι. Ὅπως δὲν εἶναι καὶ τὸ ἀντίθετο σύμπλεγμα. Ἡ σφαγὴ τῶν Γράκων π.χ. ἢ οἱ προγραφές τοῦ Σύλλα, μὰ καὶ τοῦ Μάριου καὶ τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ἔσκυψε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὁ στοχασμὸς τῶν μεγάλων ἀνθρώπων. Καὶ πάνω σ' αὐτὸ χωρίστηκε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη σὲ δύο μεγάλα ρεύματα.

Σὲ κεῖνο, πρῶτα, ποὺ ἔβλεπε τὴν ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων νὰ δαμάσουν τὰ πάθη ποὺ ἦταν δύσκολο νὰ ἐρμηνευθοῦν. Ἦταν πραγματικὰ μικρὲς οἱ κοινωνικὲς ὁμοιογένειες ποὺ εἶχαν συγκροτημένη ζωὴ μέσα στοὺς εὐρύτερους μὰ ἀλλότριους κύκλους τῶν πόλεων στὴν Ἑλλάδα, ὅπου οἱ δοῦλοι ἦταν ξένο-παραμῦθι, καὶ «τῆς πόλεως» στὴ Ρώμη, ὅπου ἡ πυραμιδικὴ κοινωνικὴ τῆς διάρθρωση κατάληγε στὴ Σύγκλητο καὶ ἐντελῶς κατὰ δεύτερο λόγο στοὺς Ἴππεις καὶ στοὺς ἀρχηγούς τοῦ πλήθους, μὰ ὄχι στὸ πλῆθος. Μὲ τὴν αἴσθηση, λοιπόν, τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς τὸ ρεῦμα αὐτὸ κατάληγε νὰ ἀναζητᾶται κάποιος ἀρχέτυπο, κάποιος δηλαδὴ ἰδεατὸ σχῆμα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοστῆι στὴν πράξη γιὰ νὰ παραμεριστοῦν τὰ συμπλέγματα καὶ νὰ γεφυρωθοῦν οἱ ἀντιθέσεις. Ὁ Πλάτων εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ρεύματος αὐτοῦ, ποὺ οἱ μεταγενέστεροι θ' ἀποκαλέσουν «οὐτοπιστικὸ». Ὅχι, βέβαια, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπραγματοποιήτου πάντοτε ἢ τῆς νεφελοκοκκυγίας, μὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἰδεατοῦ ἀρχέτυπου. Περίπου τὸ ἴδιο ἔκανε στὴ σύγχρονη ἐποχὴ ὁ Μὰξ Βέμπερ. Φυσικὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ Μὰρξ ὁ ὅρος «οὐτοπιστικὸς» ἐπικράτησε μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μὴ ἐπιστημονικοῦ. Καὶ αὐτὴ τὴν ἔννοια τὴ θεώρησαν οἱ σύγχρονοι ἀνάξιά τους. Ὅμως ἓνας φωτισμένος παλιὸς μαρξιστῆς, ὁ σεβαστός μου φίλος καὶ διάσημος Εὐρωπαϊὸς Ignazio Silone, ἔτσι τὴν θέλει, ἔτσι τὴν τιμᾶει τὴν «οὐτοπία» ποὺ εἶναι πάντοτε ἡ ἀξερρίζωτη τελευταία ἐλπίδα τοῦ ἀνθρώπου. Μὰ ἡ οὐσία γιὰ τὴν οὐτοπία στὸν Πλάτωνα εἶναι ἄλλη. Καὶ ἄλλωστε δὲν ἐπηρεάζει τὰ βασικὰ καὶ ὑπεριστορικὰ στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνα ποὺ εἶναι θεμελιώδη γιὰ πάντοτε. Τοῦτο ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι οἱ καταβολές τους δὲν ἦταν περιστασιακῆς.

Αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἐκυριάρχησε στὰ νεώτερα χρόνια. Καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν αὐτοτέλεια τῆς σκέψεως, τὸ ἀντίθετο ρεῦμα ἄρχισε σὰν ἀντίδραση στὴν «οὐτοπία» τῆς νεώτερης δυτικῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι ξεκίνησε καὶ ὁ «ὕπαρξι-σμός» καὶ ὁ «μαρξισμός», ποὺ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν μεταξύ τους διαφορῆς, ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴν αἰσιόδοξη ἀντιμετώπιση τοῦ μέλλοντος ποὺ βγαίνει ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴν ἀπαισιοδοξία ποὺ δείχνει ἢ ἀνάγκη τοῦ παρόντος. Ἡ ρίζα εἶναι ὁ Ἡράκλειτος.

Ὁ Πλάτων εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος τῆς «οὐτοπίας», ὄχι μόνο γιὰ τὸ ἔργο του εἶναι τὸ σημαντικώτερο ἀπ' ὅλα στοὺς αἰῶνες, μὰ καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ γραφεῖ ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ ἄγχους. Ἡ «Πολιτεία» γράφτηκε ὅταν ἐτελείωσε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ προστέθηκε γιὰ τὸν Πλάτωνα πάνω στὴν ἀπελπισία τοῦ θανάτου τοῦ Σωκράτη καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ βρεθῆι διέξοδος στὴν παρακμὴ τῶν Ἑλλήνων, ὄλων τῶν Ἑλλήνων, μὰ ἰδιαίτερα τῶν Ἀθη-

ναίων. Ἡ στροφή πρὸς τοὺς «βασιλικούς ἄνδρες» εἶναι ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀπελπισίας γιὰ τὸ μέλλον, μὰ καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἰκανοποιηθεῖ ὁ ἴδιος μὲ μιὰ ἐλπίδα πού σιγὰ - σιγὰ τὴν ὀργανώνει ὁ ἴδιος, μακρὰ, ὅμως, ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Μὲ τὴν πραγματικότητα συμβιβάζεται στὰ γεράματά του μὲ τοὺς «Νόμους». Πάντοτε ὅμως κρατᾷ τὴν ἐλπίδα τῆς «ἀνακυκλώσεως», πού εἶναι ὁ αἰσιόδοξος τόνος τῆς ἐπιστροφῆς στὸν «παλιὸ καλὸ καιρὸ». Ἀντίθετα ὁ Σόλων ξεκίνησε μὲ ψυχολογία αἰσιοδοξίας. Καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς του, ὁ «οὐτοπισμὸς» του, ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, πού ἐξῆσε σὲ ἐποχὴ πού εἶχε ξεπεράσει πιά τὴν κατάθλιψη τῆς παρικμῆς καὶ δὲν εἶχε ὁ ἴδιος γνωρίσει τὴν ἀπογοήτευση τοῦ φόνου τοῦ Σωκράτη. Εἶδε ἔτσι τὰ πράγματα μὲ ἄλλο βλέμμα, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις αὐτῆς. Καὶ ἐμελέτησε τὰ διακόσια πολιτεύματα τῶν διαφόρων χωρῶν καὶ πόλεων καταλήγοντας στὴν τριμερῆ κατάταξη, σὲ μοναρχικά, ὀλιγαρχικά καὶ δημοκρατικά.

Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ σήμερα πὼς ἡ κατάταξη αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς σωστή. Καὶ τοῦτο ὄχι γιὰτὶ σὰν κατάταξη γενῶν δὲ στέκεται μὰ γιὰτὶ ὁ ἔσωτερικὸς ὀρισμὸς καὶ τὸ περιεχόμενο κάθε γένους εἶναι τόσο ποικιλόχρωμο πού δύσκολα μερικές φορές μπαίνει στὴ γενικὴ ἰδέα πού ἔχουμε κάθε φορὰ γιὰ τὸ γένος.

Τί θὰ πεῖ μοναρχία, τί ὀλιγαρχία καὶ τί δημοκρατία σήμερα κρίνεται ἀπὸ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο. Ὅλοι λέμε πὼς ἔχουμε τὴν πιὸ ἀπεφθῆ μορφή τοῦ γένους μὲ τὸ πολίτευμά μας, ξεχνώντας πὼς κι ὁ διπλανὸς μας λέει τὸ ἴδιο. Καὶ ξεχνώντας ἀκόμα πὼς οἱ στοχαστῆς τῆς Δύσεως, ἀπὸ τὸ Μοντεσκιέ καὶ τοὺς Ἐγκυκλοπαιδιστῆς ὡς τὸ Ρουσσώ, πιστεύουν πὼς πραγματικὴ δημοκρατία μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ μόνο σὲ μικρῆς, πολὺ μικρῆς χῶρες, γιὰτὶ μόνο ἐκεῖ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεση. «Στὶς μεγάλες χῶρες, λέει ἡ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τὸ κοινὸ καλὸ θυσιάζεται σὲ χίλιες ἰδιαιτέρη ἀξιώσεις. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἀτυχήματα».

* * *

Μὰ πρέπει μολοντοῦτο νὰ ποῦμε πὼς δὲν εἶναι μόνο ἡ αἰσιοδοξία, ἡ προσγειωμένη στὴν παρατήρηση καὶ ἡ ἐξελικτικὴ ἢ σχετικὴ ἢ ἂν θέλετε κοινωνιολογικὴ μορφή τοῦ πολιτειολογικοῦ στοχασμοῦ πού ὑπάρχει. Αὐτὴ εἶναι μιὰ μορφή συνθέσεως. Φυσικὸ εἶναι νὰ εἶναι τὸ καταστάλαγμα τῆς ἐμπειρίας καὶ ἡ φωνὴ τῆς συνέσεως. Εἶναι ἡ μορφή πού ἔλεγα πρὶν λίγο πὼς ἐγίνε συνείδηση.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ εἶναι ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ ἄλλη ὄψη, ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἰδανικοῦ. Καὶ ἡ σύγκρισή του μὲ τὴν πραγματικότητα. Καὶ πολὺς φορές ἡ ἀμφισβήτηση τῆς πραγματικότητος. Στὴ διαδικασία αὐτὴ πού ὀδηγεῖ στὴν «οὐτοπία», στὴν καθαρὰ ὑπερβατικὴ ἰδεολογικὴ κατασκευή δὲν εἶναι ἡ ἀπαισιοδοξία ἡ μόνη διέξοδος στὴν ἀναζήτηση τῆς λύσεως. Δὲν εἶναι μόνο ἡ διέξοδος τῆς φυγῆς πού ὀδηγεῖ διὰ μέσου τοῦ ἄγχους στὸ ἰδανικὸ ἀρχέτυπο. Ἐπάρχει καὶ ἡ διέξοδος τῆς ὑποταγῆς.

Ἡ ὑποταγή εἶναι πού ἔχει γιὰ βάση τὸ ἄλλο, τὸ δεύτερο ρεῦμα, πού ξεκινάει ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο καὶ φτάνει στὸν ὑπαρξισμὸ καὶ τὸ μαρξισμὸ. Καὶ τὸ ρεῦμα αὐτὸ εἶναι βασικὰ αἰσιόδοξο γιὰτὶ καρτεράει τὴ διέξοδο ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ τὸ ἐκπροσωπεῖ πρῶτα ὁ Ἡράκλειτος καὶ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο οἱ κυνικοί, ὅσο κι' ἂν καὶ ὁ ἕνας καὶ οἱ ἄλλοι φαίνονται ἀπαισιόδοξοι. Ἀπαισιόδοξοι εἶναι γιὰ ἐκείνους πού ἔχουν φτιάξει μέσα τους ἢ ἔχουν πιστέψει τὸ ἰδανικὸ κι' ἀπραγματοποίητο ἀρχέτυπο. Τὸ κήρυγμα «πόλεμος πατῆρ πάντων» εἶναι ἡ διαπίστωση τῆς πραγματικότητος, ἡ ὑποταγή σ' αὐτὴν καὶ τὸ θεμέλιο γιὰ νέες ἐλπίδες. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἰδιαιτέρα ὁ στοχαστὴς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἐλπίζει. Συνειδητὰ ἡ ἀσύνειδα ἔχει μέσα του τὸ προμηθεϊκὸ στοιχεῖο τῆς λυτρώσεως ἀπὸ τὴ μοῖρα. Καὶ ὁ «πατὴρ» πόλεμος ἐπιτρέπει τὴ λύτρωση μὲ καταστροφές, μὰ πού ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους, καλοὺς ἢ κακοὺς. Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Ἡρακλειτικοῦ δόγματος ἔγινε ἡ αἰσιοδοξία τῆς δημιουργίας. Ἔτσι ὁμως καθιερῶνεται ὁ πόλεμος σὰν ἱερὴ Ἐνάγκη.

Καὶ στὰ χρόνια τοῦ Λαμαρτίνου, ὕστερα ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα πού ὀργάνωσε τὴ λατρεία τοῦ Πολέμου μεταξὺ τῶν λαῶν, ἡ Εὐρώπη πέφτει στὴν προσπάθεια τῆς ἀναλύσεως τῆς σημασίας τοῦ πολέμου στὴ γενικὴ του ἔκφραση. Ὁ Φίχτε πρῶτος δίνει ἰδεαλιστικὴ βάση στὴν κάπως ματεριαλιστικὴ θεμελίωση τοῦ Ἡράκλειτου, μὰ ξεκολλάει ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ πλησιάζει τὸν κόσμον τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἐγὼ καὶ τὶς κατηγορίες του, προπαρασκευάζοντας ἔτσι τὸ Νίτσε, ἰδιαιτέρα μὲ τοὺς «Λόγους στὸ Γερμανικὸ Ἔθνος».

Ὁ Ἔγγελος ἀπὸ τὸ ἴδιο θεμέλιο ξεκινάει καὶ προβλέπει τὴ σύνθεση, πού ὁμως ἔχει γιὰ προϋπόθεση τὴ σύγκρουση καὶ παρασκευάζει ἔτσι τὸ Μάρξ. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Μάρξ οἱ ἀκρότητες τοῦ ἐφαρμοσμένου καπιταλισμοῦ τοῦ πρώτου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ δημιουργοῦν τὴν ἐξέγερση πού νομίζει πὼς μόνον μὲ τὸν πόλεμον μπορεῖ νὰ φέρει τὴ λύτρωση. Ἡ σημασία τοῦ Καρτέσιου ξεθεωριάζεται. Μερικοὶ λένε καὶ τοῦ Κάντ. Μὰ ὁ φιλόσοφος τῆς Καινιγκσβέργης εἶχε κι' αὐτὸς παρασκευάσει τὸ Νίτσε λέγοντας πὼς ἡ θέληση ἑνὸς λαοῦ ὀλοκληρου μπορεῖ νὰ συγκεντρωθεῖ σ' ἕναν ἄνθρωπον. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Λαμαρτίνου. Καὶ μέσα σ' αὐτὴν ἀγωνίζεται σὰν πολιτικὸς νὰ βρεῖ διέξοδο. Γιατὶ ὅλα ὅσα εἶπαμε δείχνουν, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα ἄρχισαν νὰ τὸ δείχνουν κιάλας στὴν Εὐρώπη, πὼς τίποτα δὲν εἶναι «ἱερό». Οὔτε ὁ πόλεμος. Μὰ ἡ ἰδέα τοῦ ξεκαθαρίσματος μὲ τὴ βία τῶν ἀντιδράσεων τῆς ζωῆς μένει. Καὶ μὲ τὸ φούντωμα τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ὁ πόλεμος ξαναγυρίζει στὶς ψυχές. Δὲν εἶναι πιὰ ἔθνικος. Εἶναι κοινωνικὸς. Καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά. Ὅπως καὶ ὁ ἄλλος. Ἔτσι ὁμως συνεχίζεται ἡ «ἰερότητα». Ἀλλάζει μορφή. Μὰ φουντώνει καὶ ἡ ἀντίδραση σ' αὐτὴν. Ἔτσι ἡ πραγματικότητα τοῦ πολέμου, ἱεροῦ ἢ ὄχι, εἶναι τὸ μεγάλο σαράκι καὶ τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ὁ James Bryce, στὸ περίφημον βιβλίον του γιὰ τὴ σύγχρονη Δημοκρατία, ἐπρόβλεπε, πόσο σωστά, φεῦ!, τὴν παρακμὴ τῆς δημοκρατίας γιὰτὶ ὁ φιλελεύθερος στοχασμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχασε τὴν πίστη

του όταν αποκάλυψε πώς «και οι δημοκράτες ξέρουν να σκοτώνουν».

* * *

“Όσα είπαμε δείχνουν, μαζί με άλλα, πώς οι αντιθέσεις στην κοινωνία είναι φαινόμενα που δεν αντιμετωπίζονται μόνο με το στοχασμό. Ούτε όμως και χωρίς αυτόν. Μά και με την πράξη. Και στοχασμός, μά και πράξη και άκόμα γνώση και διαίσθηση είναι ή πολιτική.

“Η πολιτική είναι ή επιστήμη μά συνάμα και ή τέχνη τής άρσεως τών αντιφάσεων. Δεν πετυχαίνει όμως πάντοτε, ούτε, συνήθως, άμέσως. Χρειάζεται πολλές φορές μακρυά περίοδος ύπομονετικής κυοφορίας. Και ή άποτυχία τής άμεσης προσπάθειας συνδέεται με τους ανθρώπους που γυρεύουν βιαστικά τή σύνθεση μέσα από τις αντιφάσεις. “Ο Λαμαρτίνος ήταν ένα από τά θύματα αυτά στις ταραχές του 1848, που ώδήγησαν στην άνατροπή του Λουδοβίκου - Φιλίππου. Μά τó 1848 είχε επίδραση στην εξέλιξη τής Εύρώπης. “Ο Μπαλζάκ είπε τότε: «“Ο Λαμαρτίνος είναι ένας έμπρηστής που έγινε πυροσβέστης». Συντέλεσε πραγματικά με τή φλογερή εύγλωττία του στην επανάσταση και άνάγγειλε μοναχός του, άπαντώντας στη λαϊκή κραυγή και χωρίς να συμφωνήσει με τους άλλους πολιτικούς που ζητούσαν μόνο μεταρρυθμίσεις, μά έχοντας μέσα του από χρόνια τήν πρόβλεψη τής εξέλιξεως αυτής, από τόν έξώστη του Δημαρχείου του Παρισιού στις 24 Φεβρουαρίου 1848 τó βράδυ, πώς «“Ανακηρύχθηκε ή Δημοκρατία». “Ετσι γίνεται πολλές, πάρα πολλές φορές. Συνήθως. “Ο Ούγκώ είπε για τó Ναπολέοντα: Νικήθηκε από τή νίκη του. “Ο Λαμαρτίνος λησμόνησε, τή στιγμή του ίλιγγου, τόν ίδιο τόν δικό του άφορισμό του 1840: «“Η κοινή γνώμη είναι τó καπρίτσιο του όχλου». Μά έτρόμαξε μπροστά στις συνέπειες τής εξέλιξεως. Οί μεγάλοι άνθρωποι πιστεύουν πώς θά φτάσουν οί ίδιοι στο τέλος τής διαλεκτικής πορείας προς τή σύνθεση. Και συνηθέστατα άπατώνται. Τά πάθη κινούνται ταχύτερα από τήν ιστορία. Και τους άφίνουν πίσω. Τά πλήθη άγαπούν να τρομοκρατούν. Και ή έκδίκηση εκείνων που τρομοκρατήθηκαν δημιουργεί νέες έκρήξεις, πολύ φοβερώτερες και διαρκέστερες.

“Ο Λαμαρτίνος ύποδαύλισε τήν Έπανάσταση, μά έπροτίμησε τήν έθνική σημαία από τήν κόκκινη. Ποιητής, σπρώχνει στον κατακλυσμό, μά πολιτικός, προσπαθεί να συμμαζέψει τά κομμάτια μιās κοινωνίας που συντέλεσε κι' αυτός να καταστραφεί.

“Απέναντί του ό Λουδοβίκος - Φιλίππος και ό Πρωθυπουργός του Francois Guizot, άλλο μέλος τής Γαλλικής “Ακαδημίας από τó 1836, που άκολούθησε και αυτός πιό πριν τήν ίδια πορεία μέσα από τις αντιφάσεις τής έποχής του, προτιμούν τήν αντίθετη τακτική. Μά ναυαγούν και αυτοί.

Τó δράμα τών υπεύθυνων ανθρώπων είναι πώς έρχεται κάποτε ή στιγμή τής αλήθειας. Ζητούν τή σύνθεση. Δεν τήν προφταίνουν και δεν τους βολεϊ να πάνε στα άκρα. Οί υπεύθυνοι μπορούν να λένε ό,τι θέλουν. “Η Γεωργία Σάνδη έγραψε φοβερά πράγματα τó 1848 ύποστηρίζοντας κάθε άνατροπή και φουσώντας με όλη της τή δύναμη τήν πυρκαϊά τής άναρχίας. Είπε τότε, στη

φούρια της, και πολλές αλήθειες. Πώς οι αδύνατοι, π.χ., πρέπει να τρομοκρατοῦν τους δυνατούς για να πετυχαίνουν την καλύτερη της θέσεώς τους. Ἀλλοιῶς δὲν κάνουν τίποτα. Μὰ μήπως ἡ ἀναρχία, ἡ ἀμφισβήτηση δὲν εἶναι πάντοτε εὐκολώτερη καὶ ἴσως γλυκύτερη καὶ γι' αὐτὸ συνηθέστερη ἀπὸ τὴν οἰκοδομή; Τὸ πνεῦμα ποὺ λέει πάντοτε ὄχι» τοῦ Γκαίτε, πρέπει κάποτε νὰ πεῖ καὶ ναί. Καὶ τὸ λέει χωρὶς νὰ θέλει. Ἡ καὶ θέλοντας ὅ,τι θέλει καὶ ὄχι ὅ,τι λέει ἢ ἔλεγε.

* * *

Θὰ ἔπρεπε, ὅμως, νὰ μὴν ξεχνιέται πὼς τὸ 1848 ποὺ ἔδειξε αὐτὴ τὴ δραματικὴ διακύμανση τοῦ Λαμαρτίνου, εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα καὶ ὁ τελευταῖος, φεῦ!, σταθμὸς μιᾶς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Λαμαρτίνου δέκα ἑπτὰ χρόνων.

Ὁ Λαμαρτίνος, διπλωμάτης ὡς τὸ 1830, παραιτήθηκε γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὴν ἐλευθερία του ὅπως θὰ δείξουν τὰ γεγονότα ποὺ θὰ ἴδουμε παρακάτω μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Λουδοβίκου - Φιλίππου. Ἔβαλε ὑποψηφιότητα γιὰ βουλευτὴ καὶ ἀπότυχε γιατί ἐπῆρε φαίνεται μετὰ τὴν παραίτησή του τὴ σφραγίδα τοῦ «νομιμόφρονα» ἀπέναντι στὸν πρεσβυγενῆ κλάδο τῶν Βουρβώνων. Μὰ τὸ 1833 βγήκε ὅταν ἔλειπε στὴν Ἀνατολή, βουλευτὴς τοῦ Βορρᾶ καὶ ὕστερα τοῦ Μακόν, τῆς πατρίδας του.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς πολιτικῆς του δράσεως, πρὶν βγεῖ βουλευτὴς, κατάλαβε τρία πράγματα. Πρῶτα, πὼς τὸ καθεστὼς τοῦ Λουδοβίκου - Φιλίππου ἦρθε μετὰ ὀδοφράγματα καὶ θὰ πέσει μετὰ ὀδοφράγματα. Πῆρε, λοιπόν, ἀναγκαστικὰ θέση στὴν ἀντιπολίτευση. Δεύτερο, πὼς κάποτε μετὰ λαϊκὴ ἐξέγερση θὰ ἐπιβληθεῖ ἡ δημοκρατία, ὅπως ἔγινε καὶ μετὰ τὸ Ροβεσπιέρρο. Γι' αὐτὸ εἶπα παραπάνω πὼς ἀνάγγειλε μόνος του τὴ Δημοκρατία στὶς 24 Φεβρουαρίου τοῦ 1848. Τρίτο, πὼς τὸ μόνον ἀληθινὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του ἦταν τὸ κοινωνικὸ. Λίγοι εἶδαν τόσο ἔντονα τὴν οὐσία τῆς κρίσεως στὴν ὁποία ἔφερε ἡ τύφλωση τῶν «νέων κυρίων» τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ὅσο ὁ Λακορνταίρ καὶ ὁ Λαμαρτίνος. Ὁ Τοκβίλ τὸ εἶδε κι' αὐτός, μὰ μετὰ τὸν τρόπο του, τὸν ψυχρὸ τρόπο τοῦ στοχαστῆ. Ὁ Λαμαρτίνος τὸ εἶδε σὰν ποιητῆς, δηλαδὴ σὰν ἄνθρωπος. Σὲ ἰδιωτικὸ γράμμα, στὶς 11 Δεκεμβρίου τοῦ 1831, καταδίκασε τὴν «ἐπικίνδυνη ἀδικία ποὺ εἶναι στὸ θεμέλιο τῶν σχέσεων μεταξύ ἐργατῶν καὶ ἐργοστασιαρχῶν». Καὶ στὶς 13 Μαΐου τοῦ 1834 ἔλεγε στὴ Βουλὴ πὼς «ἡ βιομηχανία στηρίζεται πάνω σ' ἓνα τρομερὸ ἠφαίστειο». Καὶ στὶς 3 Φεβρουαρίου τοῦ 1835: «Ἄδικα κρύβουμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὴν ἀλήθεια καὶ ἄδικα τὴ διώχνουμε ἀπ' τὴ σκέψη μας. Τὸ ζήτημα τῶν προλεταρίων θὰ προκαλέσει τὴν τρομερώτερη ἐκρηξὴ στὴ σύγχρονη Κοινωνία, ἂν οἱ Κυβερνήσεις δὲν τὸ ἐρευνήσουν καὶ δὲν τὸ λύσουν». Χρόνια καὶ χρόνια ἀγωνίζεται νὰ διαφωτίσει τοὺς ἡγέτες τῆς Γαλλίας ὥσπου ἔγινε σὲ ὅλους ἀντιπαθής. Τὸ 1841 βάζει ὑποψηφιότητα Προέδρου τῆς Βουλῆς. Καὶ παίρνει 64 ψήφους στοὺς 309 ποὺ ἐψήφισαν. Συνεχίζει, ὅμως, τὴ μάχη. Καὶ στὶς 26 Μαρτίου τοῦ 1846 λέει: «Ἐγινε ἢ δὲν ἔγινε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση; Μᾶς φέρνει ἢ ἀνάγκη νὰ τὸ ρωτήσουμε κάθε στιγμή ποὺ βλέπουμε τὸ βιομηχανικὸ

μας καθεστώς». "Όσο περισσότερο μάχεται τόσο περισσότερο απομονώνεται. Και στο τέλος δὲ μιλάει πιά στη Βουλή. "Όταν μιλάει, μιλάει ἀπὸ τὸ παράθυρο, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, καὶ ἀπευθύνεται ὄχι στοὺς βουλευτὲς ποὺ ἐκλέγονται ἀπὸ τὶς εὐπορες τάξεις, γιατί τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα εἶναι συνδεμένο μὲ ὠρισμένο εἰσόδημα, — ὅπως ὡς τὰ σήμερα γιὰ τὶς δημοτικὲς ἐκλογὲς στὴ Βόρειο Ἰρλανδία, — μὰ προκαταβολικὰ στὴν καθολικὴ ψηφοφορία ποὺ θὰ ἐπιβάλεται στὰ 1848.

"Όλη αὐτὴ ἡ προῖστορία ἐξηγεῖ τὴ στάση τοῦ Λαμαρτίνου τὸ Φλεβάρη τοῦ 1848. Καὶ γκρεμίζει τὶς κακίαι τοῦ Μπαλζάκ καὶ τῶν ἄλλων. Δὲν ἐξηγεῖ ὁμως τὴν ἀποτυχία τοῦ 1848 σὰν συνόλου. "Άλλες σκέψεις χρειάζονται πάνω σ' αὐτήν.

Βέβαια, εἶναι εὐκόλη ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Henri Guillemin. Καὶ μονοκόμματη. Τὸ εἶδαμε καὶ στὸ μελέτημά μου γιὰ τὸ Σατωβριάνδο. Γιὰ τὸ Guillemin φταῖνε πάντοτε οἱ ἀστοί, εὐγενεῖς ἢ πλούσιοι, κατὰ τὶς περιστάσεις, ποὺ ἐκμεταλλεύονται τὰ γεγονότα, χρησιμοποιοῦν τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀνεβαίνουν, τοὺς ἐκμαυλίζουν καὶ ὑποτάσσουν ἔτσι, μὲ τὸ δόλο ἢ καὶ μὲ τὴ βία στὴν ἀνάγκη, τὸ λαό. Μὰ ἡ ἐξήγηση εἶναι μονόχρωμη καὶ φανατικὴ. Πάντοτε γίνεται ἐκμετάλλευση. Μὰ ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς. Πόσοι μῦθοι δὲν ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν προλεταρίων ὡς σήμερα; Καὶ ἀκόμα, ποῖο μεγάλο κίνημα ἔγινε ἀπὸ τοὺς προλετάρους χωρὶς τὴν ἡγεσία τῶν φωτισμένων ἀστῶν; Καὶ ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῶν ἀστῶν ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὶς ἀξίες τοῦ κόσμου τοὺς ἔγιναν. Καὶ τὸ σύγχρονο ἀναρχικὸ φοιτητικὸ κίνημα ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῶν εὐκατάστατων ἀνθρώπων ξεκινάει. Καὶ σ' αὐτὰ σταματᾷ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐκμεταλλεύσεις ποὺ γίνονται ἢ ποὺ γίνεται προσπάθεια νὰ γίνονται. Ἡ πλευρὰ τῶν προλεταρίων ἀντιδρᾷ σ' αὐτό, δικαιολογώντας ἔτσι ἀναδρομικὰ τὴν ἀποψη τοῦ Marcuse γιὰ τὴ μονοδιάστατη κοινωνία.

Γι' αὐτὸ ἡ ἀποψη πὼς ὁ Λαμαρτίνος ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς ὅταν δὲν ὑποτάχθηκε σ' αὐτοὺς τὸ 1848 καὶ δὲ χτύπησε τὴν Ἐπανάσταση δὲν εἶναι πολὺ εὐλόγη. Οὔτε εἶναι σωστὴ ἡ ἰδέα πὼς ὁ Λαμαρτίνος εἶχε δεχτεῖ τὶς ἀπόψεις τῶν προλεταρίων, τοῦ Louis Blanc καὶ τοῦ Albert. Ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ ὅλους. Καὶ ἀπὸ τοὺς προλετάρους γιατί ἐγύρευε τὴ σύνθεση. Σὲ πείσμα καὶ τῶν στραβῶν τῆς «δεξιᾶς» ποὺ ἐνόμισαν πὼς μὲ ἓνα λουτρό αἵματος θὰ λυνότανε τὸ θέμα, ὅπως πῖδ ὕστερα ἐνόμισαν πὼς θὰ λυνότανε μὲ τὴ δικτατορία τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ' καὶ τῶν χαζῶν τῆς «ἀριστερᾶς» ποὺ τὰ ἤθελαν, ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ τοὺς ὄχλους, «ὄλα καὶ ἀμέσως». Δὲν ἔχασε καμμιά εὐκαιρία. Δὲν ἐπρόφτασε μόνο νὰ βρεῖ τὴ στιγμή τῆς συνθέσεως.

Ἐτσι φαίνονται τὴ νύχτα τῆς 23 Ἰουνίου τοῦ 1848 τὰ πρῶτα ὀδοφράγματα. Ἐκεῖνα ποὺ ὁ Λαμαρτίνος εἶχε προβλέψει ἀπὸ τὸ 1831. Ὁ Λαμαρτίνος ἀπελπισμένος γυρεύει, προκλητικὰ σχεδόν, τὸν θάνατο στὶς ταραχές. Μὰ ἄλλος θάνατος τὸν περιμένει. Ἡ Συνέλευση, ποὺ εἶχε βγεῖ μὲ καθολικὴ ψηφοφορία, ἐκεῖνη ποὺ ἐπέβαλε αὐτός, ἀναθέτει ὅλες τὶς πολιτικὲς καὶ στρα-

τιωτικές εξουσίες στο Στρατηγό Καβαϊνιακ που θα πνίξει στο αίμα την εξέγερση...

Πολλά, πραγματικά, είπώθηκαν για την τραγική άποτυχία όλων των ρευμάτων και όλων των ιδεολογιών και όλων των κάθε λογής προσπαθειών το 1848, που εν τούτοις άφισε πίσω του τη θεμελίωση της επαναστάσεως του σύγχρονου κόσμου. Γιατί αυτή η καθολική άποτυχία; Δε θα ήταν πολύ παρακινδυνευμένο να συνδέσουμε την άποτυχία αυτή με την αδυναμία των ηγετικών κυρίως στρωμάτων, είτε συντάσσονται με την τάξη, είτε σαγηνεύονται από την Έπανάσταση. Γιατί ποτέ οι ηγετικές τάξεις δεν είναι μονοκόμματες σαν να έχουν κάποιο προκαθορισμένο πρόγραμμα στη δράση τους. Κυμαίνονται μεταξύ του άγχους του αύριο των συντηρητικών και του άγχους του χτες των επαναστατών. Γι' αυτό οι πρώτοι δε σκέπτονται τίποτ' άλλο παρά την επιστροφή στα περασμένα. Και οι δεύτεροι την άποφυγή της επιστροφής αυτής. Και στους πρώτους και στους δεύτερους λείπει την κρίσιμη στιγμή ή γνώση, ή πίστη και ή φαντασία. Το βλέπουμε κάθε μέρα και σήμερα. Τι άλλο δείχνουν οι φοιτητικές ταραχές που συγκλονίζουν από πέρυσι όλες σχεδόν τις χώρες, ανεξάρτητα από τα καθεστώτα τους, παρά πώς οι ηγετικές τάξεις δεν έχουν ποτέ την πρόνοια του προγράμματος; Γι' αυτό και κολλάνε η στο περασμένο αρχέτυπο ή στον άπιθανο μύθο του μελλοντικού παραδείσου. Και γι' αυτό, μόλις στηθεί κάποια έρμηνεία του παρόντος που να επιτρέπει την έλπίδα ενός προγράμματος, συγκεντρώνει την προσοχή. Έτσι έγινε με το Μάρξ, που έμάζεψε, με τη διδασκαλία του, όλη τη διασπορά των επαναστατών. Πριν προκαλέσει με τους επιγόνους του καινούργιες και αδιάκοπες διασπάσεις. Από την άλλη πλευρά, το μάζεμα έγινε γύρω από το Ναπολέοντα τον τρίτο. Μα το γύρισμα στα περασμένα όσο κι' αν οι φορείς του κάνουν κάθε προσπάθεια αναπροσαρμογής πεθαίνει γρήγορα. Γιατί τα πλαίσια μένουν παλιά. Και όσο κι' αν δείχνουν έξωτερικά πώς είναι μεγαλόπρεπα, από μέσα έχουν φαγωθεί από το σαράκι της αλλαγής. Της αλλαγής που το είχε οδηγήσει να γίνει φιλελεύθερο, σύμφωνο με την παράδοση που άρχισε, στην Ευρώπη το 18ο αιώνα από τη Γαλλική Έπανάσταση μέν, μα και στο σύγχρονο κόσμο από το 1776, το χρόνο που έγιναν δυο πράγματα έξιςου σημαντικά. Βγήκε το βιβλίο του Άνταμ Σμιθ για τον «Πλούτο των Έθνων» και άρχισε ή Αμερικανική εξέγερση κατά της Άγγλιας.

Ο φιλελευθερισμός έπηρε δυο διαφορετικούς δρόμους. Τους αντιπροσωπεύουν δυο στοχαστές. Ο Thomas Paine, ο Άγγλος μετανάστης που με το παμφλέτο του «Περί του κοινού νοού» έσπρωξε όσο κανείς άλλος στην Αμερικανική άνταρσία και ύστερα έζησε και τη Γαλλική Έπανάσταση και έγινε μέλος της Έθνικής Συνελεύσεως της Έπαναστάσεως. Ήταν ή άπρογραμματίστη άρνηση που ύποστήριζε ο Paine, ήταν το ιδανικό της έλευθερίας που τον οίστηλατούσε, ήταν ο φιλελευθερισμός, στην άγνότερή του μορφή. Γι' αυτόν τον φιλελευθερισμό του έκινδύνεσε να έκτελεσθεί στη Γαλλία από τους Γιακωβίνους, όταν ή δική τους «ούτοπία» τους έσπρωχνε στην έφαρμογή του δικού τους φιλελευθερισμού, με την τρομοκρατία.

Τὴν ἄλλη μορφή τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἐκείνη ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ πρόγραμμα, μὰ ἀπὸ πειθαρχία, ἐκπροσωπεῖ ὁ Ἴρλανδὸς μετανάστης στὴν Ἀγγλία, ὁ πολὺς Edmund Burke, ὁ θεμελιωτὴς τοῦ συντηρητικοῦ φιλελευθερισμοῦ μὲ τὸ βιβλίον του «Σκέψεις γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», στὸ ὁποῖο ἀπάντησε ὁ Paine μὲ τὸ παμφλέτο του γιὰ τὰ «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» τὸ 1793. Ὁ προοδευτικὸς φιλελευθερισμὸς χρειάζοτανε πρόγραμμα, ἀλλοιῶς θὰ γλυστροῦσε στὴ δικτατορίαν. Ὅπως ἔγινε μὲ τοὺς Γιακωβίνους, τὸ Ναπολέοντα τὸν πρῶτο καὶ τὸ Ναπολέοντα τὸν τρίτο. Ὁ συντηρητικὸς φιλελευθερισμὸς χρειάζοτανε κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση καὶ «μυθολογικὴ» πειθαρχία. Ὅπως ἔγινε στὴν Ἀμερικὴ. Αὐτὴν τὴν ἰδεολογικὴ πειθαρχία μὰ σὲ βάση γαλλικὴ, μοναρχικὴ καὶ πνευματικὴ, ποὺ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία μόνο στοὺς ἐπίλεκτους καὶ νὰ ὑποτάσσει τὶς μάζες, θὰ κηρύξει, στὸ ὄνομα τῆς γαλλικῆς παραδόσεως, ὁ Ἐρνέστος Ρενὰν τὸ 1871 μὲ τὴν «Πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ μεταρρύθμισή» του. Ἴσως στὴν τομὴ αὐτὴ ἔπαιξε ρόλο ὁ προτεσταντισμὸς. Ἡ προσαρμογὴ του στὶς ἀπαιτήσεις τῶν νέων καιρῶν ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸν Καλβίνο, αὐτὴ στὴν ὁποία ὁ Max Weber θεμελιώνει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἔκανε τὴν ἰδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ πιὸ πραγματιστικὴ, δηλαδὴ πιὸ συντηρητικὴ, πιὸ σύμφωνη μὲ τὴ μεσότητα, μὲ ἐπαρέκλιση μάλιστα πρὸς τὴν παράδοση πέρα ἀπὸ τὴ μεσότητα. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ρίζωμα ἑνὸς πάγιου φιλελευθερισμοῦ, ποὺ στήριξε τὴ δημοκρατία στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Ἀμερικὴ.

Οἱ μεσογειακὲς μορφὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ καθολικὴ καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία, εἶναι πιὸ ἀπαιτητικὲς γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν ἀφίνουν περιθώρια δράσεως ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν αἴρεση. Γιατὶ ὁ φιλελευθερισμὸς στὸ βάθος εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς αἰρέσεως. Ἡ νομιμοποίηση τοῦ ἀνορθόδοξου ποὺ δέχεται νὰ ὑποταχθεῖ σὲ γενικοὺς μόνο κανόνες.

Τὸ πρόγραμμα εἶναι κιόλας παρέκκλιση ἀπὸ τὸ φιλελευθερισμό. Γιατὶ ἀρνεῖται τὸ ἀνορθόδοξο. Καὶ τὸ 1848 ἡ Γαλλία δὲν εἶχε τὴν πειθαρχία τῆς Ρώμης ποὺ ἐθαύμαζε τὴ δημοκρατία της. Οὔτε ἡ Ρώμη εἶχε πρόγραμμα ποτέ. Εἶχε ὅμως ὅ,τι ὠνόμασε ὁ Σορέλ μῦθος. Καὶ εἶχε ἀκόμη ἀπεριόριστες δυνατότητες ἀναπροσαρμογῆς τῆς οὐσίας τῶν θεσμῶν της. Καὶ γιατί ἀνέβαινε σὲ δύναμη καὶ γιατί εἶχε τὴν παράδοση τῆς ὀργανώσεως. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη προγράμματος ἐξηγεῖ καὶ τὶς ἀτέλειωτες ἀποστασίες τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν της ἀπὸ τὴ μιὰ παράταξη στὴν ἄλλη. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ Κάτωνες ποὺ ἔμειναν ἀδιάπτωτα πιστοὶ στὴν παράταξή τους. Ὁ Κικέρων πολλὰ φορὲς ὑποστήριξε τοὺς προλετάρους. Καὶ ὁ Καῖσαρ καὶ τόσο ἀριστοκράτες ἔγιναν ἀρχηγοὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ Pareto θὰ ὀνομάσει ἀργότερα τὸ φαινόμενο «κυκλοφορία τῶν ἐπιπέκτων». Καὶ πραγματικὰ εἶναι φανερὸ πὼς χωρὶς ἀποστασία δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη. Μερικοὶ θέλησαν νὰ ἐξηγήσουν τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν ἰδέα πὼς οἱ ἡγετικὲς τάξεις τῆς Ρώμης ἐσύνθεταν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο κλήσεων—θὰ λέγαμε σήμερα—τῶν δύο ἐπαγγελμάτων ποὺ ἐσημειώνονταν στοὺς ἀρχοντες, τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τοῦ δικηγόρου. Πραγματικὰ καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐπαγγέλματα λέει ὁ Northcote Parkinson πὼς προϋποθέτουν μιὰν ἀλλοιω-

τική αίσθηση τῆς πραγματικότητας. Ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει πῶς τὸ πιὸ πολὺ ἢ αἴσθηση αὐτὴ εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ ὀριστικές ἐπιλογές, πῶς ἔχει κάποια αὐτοτέλεια. Μὰ ἡ ἀνεξαρτησία αὐτὴ εἶναι δημιουργικὴ ὅταν συνδυάζονται καὶ οἱ δύο κλήσεις. Ὅταν μένει μόνη ἢ μία ἀπὸ τὶς δύο, τὸ συνηθέστερο εἶναι νὰ ἐκφυλίζονται τὰ πράγματα στὴ λογοκοπία ἢ στὴ βία. Ἄν ἐφαρμόσουμε τὴν ἀποψη αὐτὴ, πρέπει νὰ ποῦμε πῶς μὴν ἔχοντας ἀνάλογες κλήσεις ὁ Λαμαρτίνος δὲν μπόρεσε νὰ κάμει ἐγκαιρα τοὺς ἐλιγμούς πού θὰ τὸν ὠδηγοῦσαν γρηγορότερα στὴ σύνθεση.

Στὴν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα, ὅλα εἶχαν γκρεμιστεῖ. Καὶ ὅ,τι ἔφτιαχνε ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς χρειαζόταν συνεχῆ ἀναπροσαρμογὴ γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἦταν παρασκευασμένοι οἱ ἄνθρωποι. Τὸ ἴδιο δὲ γίνεται καὶ σήμερα; Ποιὸς ἔδειξε πῶς ἄκουσε τὸ κάλεσμα τοῦ 21ου αἰώνα καὶ ἐσκέφτηκε τὸν τρόπο πού θὰ πρέπει νὰ ἐτοιμαστοῦν οἱ κοινωνίες γιὰ τὴ σύνθεση πού θὰ ζητήσει τὸ κάλεσμα αὐτό; Ὅλοι γκρινιάζουμε γιὰ ὅλα, οἱ μὲν γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς τεχνικῆς, οἱ ἄλλοι γιὰ τὴν προσκόλληση στὸν ἀνθρωπισμὸ, οἱ τρίτοι γιὰ τὸ γκρέμισμα τῶν ἀστικῶν ἀξιών, οἱ τέταρτοι γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ πέμπτοι γιὰ τὴν καταναλωτικὴ κοινωνία, οἱ ἄλλοι γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος κ.ο.κ. Ἐνα μόνο δὲ θυμᾶται κανένας. Ὅτι πάντοτε ἔτσι ἦταν ὁ κόσμος. Καὶ ὅτι, ὅταν δὲν εὗρισκε διέξοδο πρὸς τὰ ἔμπροσθ ὁ ἴδιος, ἐρχόνταν οἱ βάρβαροι καὶ τοῦ τὴν ἐχάραζαν μὲ τὸ κνουτο. Γιατὶ διέξοδος πρὸς τὰ πίσω δὲν ὑπάρχει. Ἐτσι ἀπέτυχε καὶ τὸ 1848. Γιατὶ τὸ 1848 εἶναι βασικὸς σταθμὸς. Εἶναι τὸ ξέσπασμα τοῦ καζανιοῦ πού κατὰληξε στὸ χάος. Τὸ χάος ὅμως εἶναι πολλὲς φορὲς δημιουργικὸ. Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνδεχόμενες μορφές τῆς μεταβάσεως. Καὶ ἔχει κάθε μετάβαση ἀξία. Ὅλοι λέμε γιὰ τὶς μεταβατικὲς περιόδους πῶς εἶναι στάδια πού δείχνουν τὴν παρακμὴ μιᾶς φάσεως τῆς ἱστορίας καὶ τὸ ἄρχισμα μιᾶς ἄλλης. Καὶ ξεπερνᾶμε ἔτσι τὴ σημασία τους. Κι' ὅμως αὐτὲς οἱ περίοδοι εἶναι ἐξίσου σπουδαίαι μὲ τὶς τελικὲς μορφές. Σήμερα ἴσως γιὰ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας κάνομε τὸ ἴδιο λάθος. Εἴμαστε πολὺ τυπικοὶ στὴ λογικὴ μας. Λογαριάζουμε τὸ πρὶν καὶ τὸ ὕστερα, τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ τέρμα. Μὰ τὸ παρὸν ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σημασία. Μόνο αὐτουνοῦ ἢ γνώση καὶ ἡ μελέτη θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀναζήτηση τῆς σωστῆς, δηλαδὴ τῆς δυνατῆς, συνθέσεως. Ἡ μετάβαση εἶναι θεμελιακὸ στοιχεῖο. Καὶ οἱ περισσότεροι στοχαστὲς τὴν παραμελοῦν.

Τὸ 1848 ἔβραζε ἡ σύγκρουση τῶν ἰδεῶν. Ὁ Κάρλαυλ καὶ μὲ τοὺς «Ἡρωες», μὰ πρὶν ἀκόμα, μὲ τὸ Sartor Resartus, ἐπισήμαινε αὐτὴν τὴ μετάβαση ὅπως πρὶν τρεῖς αἰῶνες ὁ Ραμπελαί. Καὶ ὅπως συμβαίνει τὸ πιὸ πολὺ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πού βλέπουν καὶ ζοῦν καὶ ἀναλύουν τὴ μετάβαση, οἱ ἄλλοι οἱ πολλοὶ τὶς ἀρνοῦνται. Ἐτσι ὁ Ραμπελαί, μιὰ πού μιλήσαμε γι' αὐτόν, καταδιώχθηκε γιατί οἱ καθολικοὶ τὸν ἐνόμιζαν Οὐγενότο καὶ οἱ προτεστάντες εἰδωλολάτρη. Δηλαδὴ κανένας δὲν τὸν λογάριαζε στοὺς ὑποτακτικούς του. Γιατὶ ἡ μετάβαση ἦταν, ὅπως πάντοτε, τὸ σπάσιμο τῶν πλαισίων πού ὑπῆρχαν.

Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὸ Λαμαρτίνου. Μόλις ἐσταμάτησε νὰ ἀκολουθεῖ τὸ λαϊκὸ ρεῦμα χωρὶς νὰ ὑποταχθεῖ στὰ ἀντίθετο, δηλαδὴ στὸ Ναπολέοντα τὸν Γ', χάθηκε. Τοῦ ἔμεινε μόνο ἡ κραυγὴ μὲ τὴν ὁποία τέλειωσε τὸ ἄρθρο ποὺ ἔγραψε στὶς 29 Νοεμβρίου τοῦ 1851, τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα: Ζήτω ἡ Δημοκρατία. Γιατὶ μὲ τὸ πραξικόπημα τέλειωσε ὀριστικὰ ἡ πολιτικὴ του ζωὴ. Δὲ θέλησε ποτὲ νὰ ἐνταχθεῖ στὸ σύστημα, ὅπως οἱ πολλοί. Ὁ Κάρλαυλ εἶχε τονίσει τὴ σημασία τῶν ἡρώων, τοῦ Λούθηρου, τοῦ Κρόμγουελ καὶ τοῦ Γκαίτε (τὸ Μεγάλου Ναπολέοντα δὲν τὸν θεωροῦσε «Ἡρώα») ἴσως γιατί ἔβρισκε πῶς μόνο μ' αὐτοὺς γίνονται οἱ μεγάλες ἀνορθόδοξες μεταβολές, συνειδητοποιοῦνται δηλαδὴ οἱ μεταβάσεις, σωριάζονται σὲ ἐρείπια τὰ πλαίσια ποὺ ὑποστηρίζουν στὴν ἀρχὴ τοὺς «ἥρωες» γιὰ νὰ τοὺς πληρώσουν μὲ πίκρες κατόπι.

* * *

Ὁ Λαμαρτίνος ὁμως συσώρευσε ὅλες τὶς εὐθύνες — τὶς εὐθύνες ποὺ δὲν εἶχε, ἰδίως αὐτὲς — στὸ κεφάλι του. Ἡ κατάσταση ἐκτραχύνθηκε πρὸς τὰ ἄκρα. Καὶ ἡ ἐφήμερη δέξα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶχε μολαταῦτα δικιο, μὰ ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, κατέρρευσε ὀριστικὰ.

Εἶχε δικιο κηρύσσοντας τὴν ἰσότητά τῶν φυλῶν καὶ τὴ χειραφέτησή τῶν Μαύρων. Εἶχε δικιο προβλέποντας καὶ εὐχόμενος τὴν ἴδρυση Ἰσραηλινῆς ἐστίας στὴν Παλαιστίνη. Εἶχε δικιο ὑποστηρίζοντας τὴ δημιουργία τῶν σιδηροδρόμων καὶ ζητώντας ὕστερα τὴν ἐθνικοποίησή τους, ἐνῶ ὁ «ρεαλιστὴς» Θιέρσο τοὺς χαρακτήριζε θερμάστρες μὲ καπνὸ καὶ παιγνίδια γιὰ τοὺς Παριζιάνους. Πιστεύοντας τὸ Θιέρσο, στὶς μεγάλες πόλεις τῆς πρώτης σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ποὺ ἔγινε, στὴν Ὀρλεάνη καὶ τὴν Τούρ, οἱ κάτοικοι ξεσηκώθηκαν ἐνοπλοὶ γιὰ νὰ μὴ περάσει μέσα ἀπὸ τὶς πόλεις τοὺς ἡ γραμμὴ—σήμερα ἀκόμη ὑπάρχει παρακαμπτήρια. Εἶχε δικιο ποὺ καθότανε μόνος στὰ ἀπώτερα ἔδρανα στὸ βάθος — ἡ μᾶλλον στὸ ὕψος—τῆς Βουλῆς. *Je vais siéger au plafond*, ἔλεγε ὁ ἴδιος. Εἶχε δικιο ὅταν ἴδρυε τὸ 1836 τὸ «Κοινωνικὸ Κόμμα» καὶ ὅταν ἔλεγε τὸ 1848 στὴ Βουλὴ, πῶς ἡ ἱστορία δὲν μπορεῖ νὰ γυρίσει πίσω καὶ πῶς ἔπρεπε νὰ ἐρθοῦν στὴν πρώτη γραμμὴ «οἱ γενεές ποὺ μεγαλώνουν ὕστερα ἀπὸ μᾶς». Εἶχε δικιο ὅταν πολέμουσε γιὰ τὴν ἐλευθερία ἐναντίον τῆς τυραννίας, «τὴν ἐλευθερία, κόρη τοῦ Θεοῦ, ποὺ κάνει τοὺς λαοὺς λαοὺς καὶ τὸν ἀνθρώπο ἀνθρώπο». Σοῦ θυμίζουν οἱ λέξεις αὐτὲς τοῦ Λαμαρτίνου, μὲ τὴ μεγαλήγορη λιτότητά τους, τὸν Τίτο-Λίβιο, ποὺ περιγράφοντας τὴν πρώτη ἐποχὴ τῆς Βασιλείας στὴ Ρώμη λέει μὲ ρωμαϊκὴ αὐτὸς ἀπλότητα πῶς ὅλοι ἦταν σύμφωνοι γιὰ τὴ Βασιλεία παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ εἶχε κάθε ἐκλογή «γιατὶ δὲν εἶχαν ἀκόμα γευθεῖ τὴ γλυκύτητα τῆς ἐλευθερίας» (*Libertatis dulcedine nondum experta*). Εἶχε ἀκόμα δικιο ὁ Λαμαρτίνος ὅταν καθιέρωνε τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καὶ ὅταν ἐπιτάχυνε τὴν ἐκλογή τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως σὰν Παντοδύναμος Ὑπουργὸς τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως. Εἶχε δικιο ὅταν περιώριζε τὶς ὥρες ἐργασίας ἀπὸ δώδεκα σὲ ἕντεκα τὴν ἡμέρα. Εἶχε δικιο ὅταν τὸ 1841 μὲ τὴν

«Μασσαλιώτιδα τῆς Ειρήνης» σηκωνότανε πάνω ἀπὸ τὶς ὑπερβολές τοῦ δόγματος τῶν ἐθνικοτήτων πού κατακερμάτιζε τὴν Εὐρώπη, ὅπως θὰ ἐλέγαμε σήμερα, μὲ τὶς προκαταλήψεις καὶ τὰ σύνορα. Εἶχε δίκιο, πρὸ παντός, ὅταν πίστευε στὴν ἐλευθερία καὶ ἀγωνιζότανε γι' αὐτὴν καὶ ὅταν ἀκόμη ἢ ἐλευθερία κλυδωνιζότανε ἀπὸ τὶς ὑπερβολές της, ὅπως πολλές φορές. Καὶ ὅταν ὑπέκυπτε σ' αὐτὲς τὶς ὑπερβολές καὶ ὅταν ἐξαφανιζότανε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκηνὴ προσπαθώντας νὰ τὶς χαλιναγωγῆσει χωρὶς νὰ θυσιάσει τὴν «Κόρη τοῦ Θεοῦ». Ἰδίως τότε... Γιατί ἡ «ἀμφισβήτηση» πού μᾶς τρομάζει σήμερα εἶναι αἰώνιο φαινόμενο τῶν κοινωνιῶν. Ἄλλ' ὁ μὲν Θιέρσος, μέλος κι αὐτὸς τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸ 1833, ἐπιβίωσε ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ' καὶ ἐθεμελίωσε τὴν Τρίτη Δημοκρατία. Ὁ Λαμαρτίνος ὅμως πού εἶχε ἀνακηρύξει τὴ Δεύτερη Δημοκρατία πέθανε λησμονημένος καὶ συντηριόταν στα τέλη τοῦ βίου του ἀπὸ τὴ μικρὴ σύνταξη πού τοῦ χορήγησε ὁ Αὐτοκράτορας, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε συναγωνισθεῖ στὴ διεκδίκηση τοῦ ἀξιώματος τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1848. Πῆρε τότε αὐτὸς ὁ χτὲς παντοδύναμος 7.900 ψήφους ἀπέναντι στα 5 1/2 ἑκατομ. τοῦ Ναπολέοντα, τοῦ «Χαρισματικοῦ Ἡγέτη» πού ἀνέβαινε, καὶ στὸ 1 1/2 ἑκατομ. τοῦ Στρατηγοῦ Καβαινιακ, πού εἶχε καταστείλει αἵματηρὰ τὴν προλεταριακὴ ἐξέγερση τοῦ Ἰουίν. Τότε, ὅταν ἀνακοινώθηκαν τὰ ἀποτελέσματα, λέει ὁ Οὐγκώ, «ἡ δεξιὰ ἔσκασε στα γέλια»...

Ὁ Λαμαρτίνος κατηγορήθηκε πὼς ὑπῆρξε homo duplex μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἐπίστευε καὶ στὴν Ἐπανάσταση καὶ στὴν τάξη. Homo duplex ἦταν, ὄχι ὅμως γι' αὐτό. Οἱ δύο αὐτὲς πίστεις ὑπάρχουν σὲ κάθε ἄνθρωπο ἄξιο τοῦ ὀνόματός του. Ἡ σύνθεση ὅμως τῶν δύο στοιχείων, τοῦ ἀπολλώνιου καὶ τοῦ διονυσιακοῦ, εἶναι γὰρα πολὺ δύσκολη καὶ — ἀκόμα χειρότερο — κυβερνιέται συνήθως ἀπὸ τὴν τύχη. Σὰν νὰ τὸν ἔτρωγε τὸ προαίσθημα πὼς δὲν θὰ εἶχε μαζί του τὴν τύχη αὐτὴ, ἔγραψε τὸ 1827 ὁ Λαμαρτίνος τὴν «Ὦδὴ γιὰ τὴν Ἀχαριστία τῶν Λαῶν» :

*Tel est donc le sort, ô nature,
que tu gardes à tes favoris
de tout temps l'outrage et l'injure
sont le pain dont tu les nourris !*

Homo duplex ἦταν ὁ Λαμαρτίνος γιατί ἦταν καὶ ποιητὴς καὶ πολιτικός. Καὶ ἡ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων ἐξαρτᾶται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ νομίζει κανεὶς τὼς ἢ ἐπιτυχία στὸν ἕνα τομέα τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐπιτύχει στὸν ἄλλον. Καὶ νὰ ἐπιθυμῆ μὲ μεγαλύτερη σφοδρότητα τὸ στάδιο στὸ ὁποῖο δὲν πέτυχε, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως ἐνόμισε γιὰ μιὰ στιγμή πὼς εἶχε πραγματικὰ κληθεῖ, γιατί γεύθηκε τὴν ἐφήμερη δόξα του. «Ἦθελα νὰ μὴν ξέρω γραφὴ καὶ ἀνάγνωση» ξέσπασε στὸ τέλος ὁ ἴδιος. Εἶχε πρὶν εἰπεῖ : «Πληρώνω τὴν κούφια δόξα τῆς νεότητάς μου μὲ τὴν ταπεινώση τῶν γερατειῶν μου !». Καὶ ἀκόμη : «Τί ἀξίζει ἕνας ἄνθρωπος πού

στή ζωή του άπασχολήθηκε με τούς ρυθμούς τών ποιητικῶν του όνειρων, όταν οί σύγχρονοί του άγωνιζόντουσαν τὸ μεγάλο άγώνα τῆς πατρίδας και τοῦ πολιτισμοῦ ;»

”Ας έλπίσουμε πὼς ὁ Λαμαρτίνος δέν έννοοῦσε με τὸ ξέσπασμα αὐτὸ πὼς στήν πολιτική πετυχαίνουν μόνο ὅσοι δέν ξέρουν γραφή και άνάγνωση...

* * *

Ποτέ δέ θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε τὰ γεγονότα τοῦ δέκατου ὄγδοου και τοῦ δέκατου ένατου αἰώνα, τῆ σκέψη τών μορφωμένου μπρὸς σ' αὐτὰ και τῆ διαγωγή τών πολλῶν ανθρώπων, άν δέν άνατρέξουμε στήν κλασική άρχαιότητα. Θά ἰδοῦμε παρακάτω πὼς ἡ ἴδια άναδρομή χρειάζεται και γιὰ νά ἐξηγήσουμε τῆ στάση τών φωτισμένων ανθρώπων τῆς Δύσεως άπέναντι στήν Έλληνική Έπανάσταση. Εἶναι ἡ δική μας γωνιά, πού θά ἰδοῦμε παρακάτω. Τώρα ένδιαφέρει ἡ γενικώτερη.

”Ολη ἡ άναγέννηση εἶναι μιὰ άδιάκοπη προσπάθεια ὄχι τόσο γιὰ ἐπάνοδο στὸ κλασσικὸ παρελθόν ὅσο γιὰ προσαρμογή τοῦ παρόντος στὰ διδάγματα και καμμιά φορά και στὰ μέτρα τοῦ παρελθόντος. Διδάγματα και μέτρα πού δέν εἶναι, ὅμως, και τόσο γνωστά, ὅσο τὰ νομίζουμε, παντοῦ. ”Ας μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Άριστοτέλης πού μελετοῦσαν οἱ Άραβες φιλόσοφοι, δέν πέρασε τὰ Πυρηναῖα. Μόνο ἡ Ἴταλία με τούς Έλληνες φυγάδες τοῦ Βυζαντίου τὸν ἔμαθε, ὅπως και τὸν Πλάτωνα. Πρὶν και ἡ Ἴταλία τὸν μισοῆξε ἀπὸ τούς καθολικούς πατέρες, ἰδίως τούς άφρικανούς. Δηλαδή ἀπὸ τὰ Λατινικά. Ὁ Λορίτι ἢ Γλεριανὸς γράφει στὸν ”Ερασμο τὸ 1517 : «Κι' ἐγὼ πού ἦρθα στὸ Παρίσι γιὰ νά διδάξω τὰ ἑλληνικά, τί άπογοήτευση ! Δέν ὑπάρχει κανένας ἐδῶ πού νά ἐξηγεί σέ μαθήματα δημόσια ἢ ἰδιωτικά έναν ὅποιοδήποτε Έλληνα συγγραφέα, τοῦλάχιστο ὅσο ξέρω. Οἱ άτέλειωτες στρατιές τών σοφιστῶν ἔμποδίζουν κάθε πρόοδο. Βρέθηκα τελευταῖα στή Σορβόννη, σ' ένα καυγά, όταν άκουσα παταγῶδη χειροκροτήματα σάν νά ἤμουνα σέ θέατρο, στήν Πομπηία. Δέ συγχωροῦσε κανένας στὸν Άδάμ πὼς δέν ἔφαγε άχλάδι ἀλλὰ μῆλο γιὰ νά μᾶς βάλει σέ μπελάδες». ”Αν διαβάσουμε τὸ Michelet θά ἰδοῦμε πὼς ἡ κατάσταση ἦταν ἀκόμα χειρότερη. Πὼς ὁ «λαὸς τών χαζῶν» πού περιγράφει στὸ ἔκτο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς του στήν Άναγέννηση αντιδρούσε, με τὴν Σορβόννη ἐπὶ κεφαλῆς, στήν ἑλληνική σκέψη. Γι' αὐτὸ ἄλλως τε ὁ Φραγκίσκος ὁ πρῶτος με τὴν ἐπίδραση τοῦ ”Ερασμου και τοῦ Βυδέ ἱδρυσε, σάν αντίπαλο τῆς ὀρθόδοξης Σορβόννης, τὸ Κολλέγιο τών Τριῶν Γλωσσῶν (ἑλληνικῆς, λατινικῆς και ἑβραϊκῆς), τὸ σημερινὸ Collège de France. Καὶ στήν Ἴταλία, ὅμως, περισσότερο άνθοῦσαν οἱ μελέτες γιὰ τὸν Κικέρωνα παρά γιὰ τὸν Πλάτωνα. Οἱ ἰδέες του ἦταν ρωμαϊκές, κι' όταν ἔφερνε τὴν ἑλληνική σκέψη. Καὶ γι' αὐτὸ δέν προκάλεσαν αντίδραση στοὺς ἄρχοντες τῆς Έκκλησίας και τών δουκάτων...

Παρὰ ταῦτα, οἱ λεγόμενες οὐμανιστικές σπουδές δέν εἶναι κούφια κουβέντα. Έδημιούργησαν σιγά - σιγά ὄχι μόνο τρόπο ζωῆς, μὰ και τρόπο σκέψεως. Καὶ με αὐτὲς ἐκυριάρχησε ἡ δυναστεία τών ἀρχαίων θεσμῶν. Τών θε-

σμών. Γιατί ο άνθρωπος από την πρώτη του κοινωνική επαφή και φυσικά περισσότερο όσο ανεβαίνει τη σκάλα του πολιτισμού και όσο παίρνει συνείδηση του έαυτού του, έλκεται από την έννοια της οργάνωσης που κατοχυρώνει το σήμερα και επιτρέπει το αύριο. Και το αίτημα αυτό όχι μόνο το ικανοποιεί μα και το υποβάλλει ή αρχαιότητα. Οί θεσμοί ξεκίνησαν, φυσικά από την Ελλάδα, μα έριζωσαν στη Ρώμη. Γιατί ή άμφιβολία του Έλληνικού πνεύματος που είναι, όμως, ή βασική συμβολή του στον πολιτισμό μας, δεν επέτρεπε την άπόλυτη πίστη. Και οί θεσμοί έχουν ανάγκη από πίστη άπόλυτη. Έως ότου καταρεύσουν, στην ουσία πρώτα, και στην επιφάνεια ύστερα. Όπως έγινε και στην Άθήνα μα ιδιαίτερα στη Ρώμη που έμεινε ή Δημοκρατία και μετά το θάνατό της. Άν, δηλαδή, ήταν ποτέ Δημοκρατία εκείνο που λέμε Ρωμαϊκή Δημοκρατία, που οί Ρωμαίοι προτιμούσαν να λένε *Senatus populusque Romanus* και σωστότερα. Γιατί ή *Res publica* δεν ήταν μορφή πολιτεύματος. Ήταν ή «πολιτεία» στηριγμένη στην *concordia*, στην όμόνοια του Πλάτωνα, του Αϊσωπου και του Κικέρωνα. Όταν ο Κικέρων αναλύει στο δεύτερο βιβλίο του *Le Republica* την ιστορία του πολιτεύματος της Ρώμης, δεν παίρνει μόνο από τον Πολύβιο, που άλλωστε κάνει την ώραίότερη σύνθεση του Ρωμαϊκού πολιτεύματος λέγοντας πως είναι ταυτόχρονα και μοναρχικό και άριστοκρατικό και δημοκρατικό και τον Παναίτιο το Ρόδιο τις πληροφορίες του, παίρνει άκόμα από την Έλληνική σκέψη και την έννοια της «Πολιτείας», του Συντάγματος όπως θα λέγαμε σήμερα, που έγινε, όμως, στη Ρώμη, μολονότι άγραφος, άκαμπτos και ιερός θεσμός.

Άν είναι βέβαιο πως ή έλληνική φιλοσοφία μπήκε στη Ρώμη με τον Κικέρωνα και τα τρία βιβλία των *De officiis*, δεν είναι λιγότερο βέβαιο πως και ή κατασκευή των θεσμών που ίσχυαν και εφαρμόζονταν με την περιεργη σύνθεση της πίστεως προς την παραδοσιακή όνομασία και της αδιάκοπης ουσιαστικής εξέλιξης, έπήρε τη μορφή που παραδόθηκε στους μεταγενέστερους με την *Republica* του ίδιου Κικέρωνα, *homo duplex* και αυτού με όλα τα έλαττώματα μα και με όλα τα προτερήματα του ανθρώπου. Δέ βρέθηκε μήπως γράμμα του προς τον Άντώνιο, που δείχνει τη συμφωνία που έκαναν να του παραχωρήσει την άνθυπατία της Μακεδονίας που του ανατέθηκε, με την άμοιβή ενός ποσοστού από τα εισοδήματα που σαν άνθύπατος ο Άντώνιος θα είσπραττε, φυσικά με κατάχρηση έξουσίας, απ' την πλούσια έπαρχία ;

Σ' όλη την ιστορία της νεώτερης Εύρώπης αυτή ή έπιστροφή στο Ρωμαϊκό άρχέτυπο της δημοκρατίας είναι φανερή σε κάθε κρίσιμη στιγμή. Γύρω από το Μακιαβέλλη που κι' α΄ τουνου είναι έφέτος τα πεντακοσάχρονα της γεννήσεως, έχουν ειπωθεί πολλά. Πράγμα που δεν σημαίνει πως έλύθηκε το θέμα των ιδεολογικών του προτιμήσεων.

Άς λέμε ό,τι θέλουμε για το Μακιαβελισμό. Ο Σατωβριάνδος λείει τους πολιτικούς αντιπάλους του «μικρούς Μακιαβέλληδες» Ένα πράγμα όμως είναι έξω από κάθε άμφισβήτηση. Φαίνεται καθαρά στους «Λόγους για τα δέκα πρώτα βιβλία του Τίτου - Λίβιου» ή προσήλωση του Μακιαβέλλη στο ρω-

μαϊκό ἀρχέτυπο καὶ ἡ κριτικὴ του διάθεση γιὰ τὴ σύγχρονή του παρακμὴ ποὺ ἀποδίδει στὴν ἐγκατάλειψή του.

Ἡ Ἀναγέννηση ὁμῶς προχώρησε. Οἱ αἰῶνες πέρασαν. Καὶ τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ἡ ἐπίδραση τῆς Ρώμης καὶ τῶν θεσμῶν της εἶναι πελώρια στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Ὅλες οἱ πολιτειακὲς ἰδέες φαίνονται σὰ νὰ ξαναγυρίζουν στὶς ρωμαϊκὲς πηγές. Μὲ τοὺς αἰῶνες, ἡ Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία ἐξιδανικεύεται, τονίζεται σὰν ἡ σύνθεση τῶν καλῶν γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν τὰ κακὰ καὶ ἀναγορεύεται σὲ πρότυπο διορθώσεως τῶν κακῶν τοῦ παρόντος. Γίνεται δηλαδὴ τὸ ἰδανικὸ ἀρχέτυπο, ὅπως καὶ στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα ἡ «Δημοκρατία»! Τῶν κακῶν ποὺ ἄλλοι ἐβλεπαν στὴ φεουδαρχία, ἄλλοι στὴν ἀριστοκρατία καὶ ἄλλοι στὴν ἴδια τὴ μοναρχία. Τὸ περίφημο δόγμα τοῦ Μοντεσκιέ πὼς πρέπει κάθε μίᾳ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐξουσίες νὰ σταματᾷ τὴν παντοδυναμία τῆς ἄλλης εἶναι ρωμαϊκό. Τὸ τονίζει ὅπως εἶδαμε ὁ Πολύβιος. Βγαίνει ἀπὸ ὅ,τι οἱ νεώτεροι ὠνόμασαν σύνθεση τῆς συγκλητικῆς ἀριστοκρατίας ποὺ διαρκῶς ἀνανεωνόταν μὲ τοὺς ἵππεις καὶ πολλὰς φορὲς καὶ μὲ λαϊκὰ στοιχεῖα, μὲ τὸν προλεταριακὸ συρφετὸ ποὺ συνεχῶς ἔδινε νέα στοιχεῖα στὴν ἀριστοκρατία. Φυσικὰ ὁ Μοντεσκιέ ἔγραψε καὶ τὴν «Ἀκμὴ καὶ Παρακμὴ τῶν Ρωμαίων», μὰ αὐτὴν τὴν διάβασαν λίγοι. Οἱ πολλοὶ εἶχαν τὸ ἀγλαὸ ὄραμα τῆς Ρώμης καὶ τῶν θεσμῶν της. Οἱ πολλοί. Καὶ μέσα σ' αὐτοὺς καὶ οἱ ἐκλεκτοί. Καὶ ὁ Μιραμπὼ καὶ ὁ Ροβεσπιέρρος καὶ ὁ Ναπολέων καὶ ὁ Σατωβριάνδος καὶ ὁ Λαμαρτῖνος. Ἄλλοι συνθέτοντας τὴ Ρώμη μὲ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ σὰν λαϊκὴ ἀπελευθερωτικὴ πίστη, ἄλλοι χωρὶς αὐτόν, μένοντας μόνο μὲ τὴν ἀρχαία Ρώμη καὶ τοὺς θεσμούς της ποὺ ἤθελαν νὰ συνθέσουν μὲ τὶς ἰδέες τους. Ἴσως ἡ τρομοκρατία τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ὁ Γιακωβινισμὸς νὰ εἶχαν ψυχολογικὰ τους θεμέλια στὶς προγραφὰς τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ πρώτου αἰῶνα π.Χ. Ἔχω καὶ ἄλλοτε τονίσει πόσο χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Montherlant γιὰ τὸν Ρωμαϊκὸ ἐμφύλιο πόλεμο σὰν πηγὴ προόδου καὶ ἀκμῆς.

* * *

Τὰ γεγονότα ὁμῶς τοῦ 1848 δὲν εἶναι ἓνα μικρὸ ἐπεισόδιο στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ μας. Εἶναι σημεῖο βαθειᾶς τομῆς. Καὶ ἀκόμα τὸ ξεκίνημα ἢ ἡ ἐκδήλωση τοῦ ξεκινήματος γιὰ νέες διαμορφώσεις. Ἡ πρώτη μορφή τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ προκάλεσε τὴν ἀνθηση τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν νέων δούλων, τοῦ πολλοῦ λαοῦ, τῶν προλεταρίων, ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῶν νέων ἀπαιτήσεων τῆς ζωῆς. Ὁ Μάρξ τοὺς ὠνόμασε ἀστούς. Ἦταν ἀπλῶς οἱ αἰῶνιοι ἄνθρωποι ποὺ τοὺς οἰστρηλατοῦσε τὸ κέρδος. «Κέρδος, εἶσαι ὁ Θεὸς μου» εἶχε πεῖ ὁ Νόθος στὸ «Βασιλέα Ἰωάννη» τοῦ Σαίξπηρ. Καὶ ὅλα αὐτὰ στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας. Μὰ ἡ ἀντίδραση δὲν ἄργησε νὰ διαμορφωθεῖ. Ὅπως πάντοτε. Καὶ νὰ ξεσπάσει, πηγαίνοντας στὴν ἄλλη ἄκρη. Ὅπως πάντοτε πάλι. Στὸ μεταξὺ ὁ στοχασμὸς δὲν εἶχε ἀνάλογα προσαρμοσθεῖ γιὰ σύνθεση. Καλὰ - καλὰ οὔτε σήμερα τὰ ἔχει καταφέρει. Γιατί ;

Πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸ Λαμαρτῖνο σ' αὐτὸν τὸν περίγυρο γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ συλλάβουμε τὸ δρᾶμα του. Καὶ νὰ ἐξηγήσουμε καὶ πολλὰς ἀπὸ

τις αντιφάσεις του. Ἡ στροφή του πρὸς τὸ Χριστιανισμό καὶ ἡ ἀπομάκρυνσή του ὕστερα ἀπ' αὐτὸν εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀδιέξοδου ποῦ τοῦ δημιουργοῦσε ἡ δυσκολία τῆς συνθέσεως μὲ τὴν παλιὰ παράδοση. Τὴν τρίτη δεκαετηρίδα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἡ μοναρχία τῶν Βουρβόνων στήν ὁποία εἶχε πιστέψει, ὅπως πολλοί, γιατί τὴ νόμιζε τὸ πολίτευμα τοῦ νέου ἐλεύθερου κόσμου, ὅπως ἐτόνισα στὸ μελέτημά μου γιὰ τὸ Σατωβριάνδο, εἶχε ἀπαγορευθεῖ τούς φίλους του, πρὸ παντὸς αὐτοῦ. Καὶ κατάρρεε. Οἱ ἐλπίδες ποῦ εἶχε δημιουργήσει ἡ ἐπάνοδος τῶν Βουρβόνων διαψεύσθηκαν. Ὁ Λαμαρτίνος εἶχε πιστέψει στοὺς Βουρβόνους καὶ στὸ Χριστό. Ἦταν πολὺ νεώτερος τοῦ Σατωβριάνδου καὶ πιὸ εὐκολος στὶς πίστεις του. Βλέποντά τις νὰ φυλλορροοῦν ἀντιδροῦσε. Μετὰ τὸ 1848 καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1851 δὲ θὰ ἀντιδράσει πιά. Θὰ μείνει μὲ τὴν πίκρα του. Ἡ ἱστορία τῶν Γηρονδίνων τὸν κρατάει στὴν παράδοση. Μὰ ἡ πίστη ἔχει λείψει. Εἶχε σίγουρα διαβάσει τὸ Φαίδωνα, ποῦ εἶχε ὀδηγήσει τὸν Κάτωνα τὸ Νεώτερο στὴν αὐτοκτονία, ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριβὴ τοῦ Πομπηίου. Ὁ Ναπολέων λένε πὼς εἶχε κι' αὐτὸς σκεπτῆ τὸ παράδειγμα τοῦ Κάτωνα. Μὰ ὁ Λαμαρτίνος ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Κικέρωνα. Τὸ συμβιβασμό. Ἡ μᾶλλον τὴν ὑποταγή. Ἦταν κι' αὐτὴ στὴ Ρωμαϊκὴ παράδοση. Μὰ ἡ ὑποταγή του ἦταν ἀξιοπρεπὴ. Δὲν ἔβγαλε αὐτὸς *pro lege Manilia*, οὔτε *pro Claudio Marcello* λόγους. Μπορεῖ καὶ γιατί ἴσως δὲν τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία. Πόσοι μεγάλοι δὲν ὀφείλουν τὴν ὑστεροφημία τους στὴ στενοκεφαλιά τῶν ἀντιπάλων τους;

Ἄλλὰ καὶ πόσοι στὶς δικές τους ἀδυναμίες, στὰ σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ περάσματός τους. Ὁ Ναπολέων εἶναι ὡς τὰ σήμερα μεγάλος—γιορτάζεται ἐφέτος ἡ διακοσιετηρίδα τῆς γεννήσεώς του—ὄχι γιὰ τὸ διοικητικὸ του ἔργο, ποῦ εἶχε ἄλλωστε παρασκευαστῆ δεκαετηρίδες πρὶν καὶ ποῦ λίγοι ξέρουν, οὔτε γιὰ τὴ νομοθετικὴ του κωδικοποίησι, μὰ γιὰ τοὺς πόλεμούς του, τὴ δόξα του καὶ τὸ πείσμα του. Κανένας δὲ σκέφτηκε πὼς ὕστερα ἀπὸ τὸ Βατερλώ, ὁ Ναπολέων ἄφισε τὴ Γαλλία μικρότερη ἀπὸ ὅ,τι τὴν παράλαβε!

Ὑστερα δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε τὴν κρίση τοῦ Louis Madelin γιὰ τὸ Ναπολέοντα. «Ἦταν, λέει, ὁ μεγάλος οἰκοδόμος, ὁ γυιὸς τῶν Ρωμαίων ποῦ συνέχισε τὸ ἔργο τους. Κι' ὅπως τὸ ἔργο τῶν Ρωμαίων συνεχίσθηκε καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τους ἔτσι καὶ τὸ ἔργο τοῦ γυιοῦ τους θὰ ἐπιζήσει ὕστερα ἀπ' αὐτόν». Τὸ ρωμαϊκὸ ἀρχέτυπο θαυματουργεῖ καὶ βάζει σὲ δευτέρη μοῖρα τὶς ἀποτυχίες καὶ συφορές. Κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ μὲ τὸ Ντὲ Γκὼλ κι' ἄς μὴ τὸ βλέπουμε σήμερα. Ἄς συνδέσουμε τὴν παρατήρησι αὐτὴ μὲ ὅσα λέγονται σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς μελέτης γιὰ τὰ ἀρχέτυπα καὶ γιὰ τὴν κυριαρχία στὴ Δύση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπιδράσεως.

Ἔτσι λειτουργοῦν οἱ μῦθοι. Ἄς κατηγοροῦσε ὁ Λαμαρτίνος τὴν «Ἀχαριστία τῶν Λαῶν». Ἡ ἀχαριστία τους εἶναι τὸ μόνον ὄπλο ποῦ ἔχουν γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς χαρισματικούς ἡγέτες. Ἐκτός, φυσικά, ἀπὸ τὴ βία. Μὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐξαιρέσεις. Ὁ Ναπολέων ἦταν ἀπ' αὐτές. Ἄλλη ἦταν ὁ Λουδοβίκος ὁ 14ος, ποῦ καὶ αὐτὸς ἐξάντλησε τὴ Γαλλία μὲ τοὺς πολέμους

του, τούς χαμένους συχνά πολέμους του και την ἄφισε μικρότερη.

* * *

Πρέπει νὰ ἐπιμείνω, ὁμως, ἀκόμα σὲ μιὰν ἄλλη πτυχή πού παρουσιάζει τὸ 1848 γιὰ τὸ Λαμαρτῖνο ἰδιαίτερα. Ἡ πτυχή αὐτὴ εἶναι σχετικὴ μ' ἓνα πρόβλημα πού προβάλλεται στὴ συνείδηση κάθε ἀνθρώπου πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς πολιτείας καὶ πιδὸ πολὺ ἐκείνου πού ἡ μοῖρα ἀνακάτωσε στὰ κοινά. Καὶ φυσικὰ προβλήθηκε περισσότερο ἀκόμα στὸ Λαμαρτῖνο πού ἐπίστεψε πὼς μποροῦσε νὰ διαμορφώσει τὴ μορφή τῆς πολιτικῆς ζωῆς «στὴν πέτρα τῆ δικῆ του ἀπάνω», ὅπως ἄλλωστε πιστεύουν ὅλοι οἱ πρωτόβγαλτοι πολιτικοί. Καὶ μερικοὶ μένουν ὡς τὸ τέλος πρωτόβγαλτοί. Ἴσως τέτοιοι ἦταν κι' ὁ Λαμαρτῖνος.

Μὲ δύο τρόπους μπορεῖ ὁ πολιτικὸς νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν πολιτικὴ πράξη. Ὁ ἓνας εἶναι νὰ βλέπει μόνον τὸ σήμερα καὶ λίγο καὶ τὸ ἄμεσο αὔριο. Αὐτὸ τὸ αὔριο γιὰ τὰ κοινοβουλευτικὰ πολιτεύματα φτάνει ὡς τὶς προσεχεῖς ἐκλογές. Ἔτσι γίνεται τὸ συνηθέστερο καὶ τὸ βλέπουμε σὲ ὅλα τὰ καθεστῶτα. Τὸ *après moi le déluge* εἶναι ἡ αἰσιόδοξη μορφή του γιὰ τὴν μοναρχία. Αἰσιόδοξη γιὰτὶ θεωρεῖ ἐξασφαλισμένη τὴ σταθερότητα ὡς τὸ θάνατο τὸ ἐλάχιστο τοῦ μονάρχου. Καὶ ὁ μὲν Λουδοβίκος ὁ 15ος, πού λένε ὅτι τὸ εἶπε, πέθανε στὸ θρόνο του, ὁ διάδοχός του ὁμως, ὁ ἔγγονός του Λουδοβίκος ὁ 16ος... Αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων εἶναι καὶ καλὸς καὶ κακός. Καλὸς γιὰτὶ θεμελιώνει τὴν αἰσιοδοξία πού χρειάζεται γιὰ κάθε ἀπόφαση. Καὶ ἡ αἰσιοδοξία ξεμπλοκάρει τὴν φαντασία ὅταν ὑπάρχει, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ σκεπτικισμὸς τὴ χαλιναγωγεῖ. Φυσικὰ, οὔτε ἡ αἰσιοδοξία, οὔτε ἡ φαντασία ἀρκοῦν. Αὐτὸ ὁμως εἶναι ἄλλη ἱστορία. Κακός, ὁμως, ἐξ ἄλλου, εἶναι ὁ τρόπος αὐτὸς γιὰτὶ ἐμποδίζει τὴ δημιουργία θεμελιῶν μακρυῶς πνοῆς. Οἱ πέτρες πού βάζει πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ κάποιον ἄλλο πού θὰ ἐπακολουθήσει ἂν καὶ αὐτὸς εἶναι κατάλληλος, γιὰ νὰ γίνουν θεμέλια καὶ νὰ ἐπιτρέψουν τὴ νέα οἰκοδομή. Κακός εἶναι ἀκόμα ὁ τρόπος αὐτὸς γιὰτὶ εὐκόλα μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν πολιτικὴ ἀκολασία. Δὸς ἡμῖν σήμερον. Μὰ ὅποιος φτάνει στὴν ἀκολασία, δὲν εἶναι πολιτικὸς. Ὁ τρόπος αὐτὸς δὲ σκοτίζεται νὰ λύσει τὸ ἄλυτο πρόβλημα τῆς Πολιτείας : Ποιὸ εἶναι τὸ καλύτερο Πολίτευμα; Κινεῖται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Πολυτεύματος πού ὑπάρχει καὶ τὸ πολὺ - πολὺ ἀμφιβάλλει γι' αὐτὸ καὶ συλλογιέται μήπως πρέπει νὰ διορθωθεῖ στὶς λεπτομέρειες. Οὔτε καὶ ψάχνει νὰ βρεῖ τὸ δρόμο πού θὰ λύσει τουλάχιστον μιὰ μορφή τοῦ προβλήματος πού κι' αὐτὴ ὑπάρχει σ' ὅλα τὰ Πολιτεύματα. Ἡ πτυχή αὐτὴ εἶναι ἡ διαδοχὴ. Πρέπει νὰ εἶναι ὁμαλὴ καὶ σύμφωνη μὲ τὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας. Πῶς ὁμως;

Ὁ ἄλλος τρόπος εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτικῆς πράξεως μὲ τὴ σκέψη γυρισμένη στὸ μέλλον. Μὲ τὴν ἀγωνία τῆς δημιουργίας. Μὰ ἡ ἀγωνία αὐτὴ περνάει ἀπὸ τὸ μονοπάτι τῆς κρίσεως ἂν τὸ πολίτευμα πού ἐφαρμόζεται εἶναι καλὸ. Καί, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, τὸ καλὸ κρίνεται ἀπὸ ὠρισμένα στοιχεῖα. Πότε μὲ τὸ κριτήριό τῆς ὁμαλότητος καὶ τῆς

διαδοχής πού είδαμε. Και τότε είναι ύγιες τὸ κριτήριον. Πότε, ὁμως, μὲ τοὺς μύθους τοῦ σήμερα ἢ τοῦ χτές, μὲ τοὺς ὁποίους μπλέκονται τὰ συμφέροντα τῶν κυβερνητῶν ἢ ἐκείνων πού, χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν οἱ κυβερνήτες καὶ πολλὲς φορές οὔτε οἱ ἴδιοι, κυβερνοῦν τοὺς κυβερνήτες. Καὶ τότε ἀνοίγει ἡ πόρτα στὴν περιπέτεια. Καὶ γιὰ τὸ παρὸν καὶ γιὰ τὸ μέλλον.

* * *

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ 1848 μπροστὰ σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα. Δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρξει ἐποχὴ πού περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη νὰ δείχνει πὼς εἶχαν ἀποτύχει διαδοχικὰ ὅλα τὰ καθεστώτα. Ἡ μοναρχία, ἡ δημοκρατία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ δικτατορία. Ἡ τελευταία, — παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Parkinson πού τὴ θεωρεῖ τέταρτο εἶδος καὶ καθορίζει τὴ σειρά τῆς ἀναπότρεπτης ἐξελίξεως μὲ τὸ κύκλωμα: μοναρχία - ὀλιγαρχία - δημοκρατία - δικτατορία - μοναρχία κ.λ.π. — μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὸ τριμερὲς σχῆμα τοῦ Ἀριστοτέλη εἴτε στὴ μοναρχία, ἂν εἶναι ἓνας ὁ δικτάτωρ, εἴτε στὴν ὀλιγαρχία, ἂν εἶναι πολλοί. Ὅλες οἱ μορφὲς εἶχαν δοκιμαστῆ μὲ πρόσφατες ἐμπειρίες τὸν τελευταῖο αἰῶνα, στὴ Γαλλία ἰδιαίτερα. Καὶ εἶχαν ὅλες ναυαγήσει. Βέβαια, εἶναι συνηθισμένος ὁ συλλογισμὸς: «Ἀπότυχε ἡ μοναρχία καὶ ἡ ἀριστοκρατία. Μένει μόνο ἡ δημοκρατία». Μὰ εἶναι λαθεμένος. Γιατὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὁ ἄλλος. «Ἀπότυχε ἡ μοναρχία καὶ ἡ δημοκρατία. Μένει ἡ δικτατορία». Σ' αὐτοὺς τοὺς συλλογισμοὺς διέπρεψε ὁ Bernard Shaw.

Γιὰ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Parkinson πολλὰ ἔμπορουν νὰ εἰπωθοῦν. Μὰ δὲν εἶναι τὸ θέμα μας. Τίποτα δὲ μᾶς βεβαιώνει πὼς ὕστερα ἀπὸ τὴ «δημοκρατία» τοῦ Λαμαρτίνου ἦρθε ἡ «δικτατορία» τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Τρίτου. Γιατὶ δικτατορία ἦταν ἀμφίβολο ἂν ἦτανε. Ἴσως ἦταν κοινοβουλευτικὴ μοναρχία. Κι' ἂν ἦταν δικτατορία, τὴν ἀκολούθησε ὄχι ἡ μοναρχία μὰ ἡ δημοκρατία. Ὅσο σημειωθεῖ μονάχα πὼς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ τὶς «τυραννίδες» ἦρθαν σχεδὸν πάντοτε δημοκρατίες, δηλαδὴ συλλογικὲς καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἀντιπροσωπευτικὲς ἐξουσίες. Γιατὶ τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δημοκρατίας πού μπορεῖ νὰ μείνει σὰν κοινὴ βάση εἶναι αὐτό. Ὅσο σημειωθεῖ ἀκόμα πὼς καὶ ἡ λέξις «δικτατορία» καὶ ἡ λέξις «τυραννία» δὲν εἶναι ἑλληνικὲς. Ἡ πρώτη εἶναι λατινικὴ (dicto), ἡ δευτέρη ὅπως λέει ὁ Clotz λυδική. Παραπέμπω γιὰ περισσότερα στὸ πρόσφατο (Μάρτιος 1969) βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Clermont Claude Mossé γιὰ τὴν «Τυραννία στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα».

Ὅλα αὐτὰ, ὁμως, δὲν δίνουν ἀπάντηση. Γιατὶ καλύτερο δὲν εἶναι μόνο τὸ πολίτευμα πού πετυχαίνει. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐπικρατεῖ τάξις στὴ Βαρσοβία, σύμφωνα μὲ τὸ ἀνακοινωθὲν τοῦ Ἀλέξανδρου. Πρέπει τὸ πολίτευμα νὰ ἰκανοποιεῖ καὶ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὶς ἐπιδιώξεις του. Καὶ προπαντὸς τὰ δύο πάγια ἰδανικά του πού τοῦ σταλάζει στὸ ἔνστικτό του ἡ ἠθικὴ τῶν νεώτερων καιρῶν, ἡ Χριστιανικὴ ἠθικὴ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς θυσίας. Τὰ ἰδανικά τῆς ὅσο πιὸ μπορεῖ μεγαλύτερης ἐλευθερίας καὶ τῆς ὅσο πιὸ μπορεῖ μεγα-

λύτερης ισότητας. Και τὸ θέμα εἶναι πῶς ἓνα πολίτευμα πού θὰ ἱκανοποιεῖ τὰ ἰδανικά αὐτὰ θὰ πετύχει. Ὁ Λαμαρτίνος τὸ 1848 αὐτὸ γύρευε. Ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶπαμε γιὰ τὶς γνώμες του δείχεται πῶς ἦτανε σὲ ἀναζήτηση τῆς πρακτικῆς συνθέσεως αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας. Μὲ τὴν πείρα πού τοῦ εἶχε κίόλας σωρεύσει ἢ ἀπογοήτευση τῶν πρόσφατων περασμένων καὶ πού ἀκριβῶς αὐτὴ τοῦ ἐστελέχωνε τὴν ὑπερβολικὴ ἐλπίδα γιὰ τὴ γρήγορη σύνθεση. Καὶ ἀπέτυχε.

Μήπως δὲν εἶναι πάντοτε αὐτὸ τὸ ἴδιο θέμα; Δὲ γυρεύουμε πάντοτε, γιὰ νὰ θεμελιώσουμε ἓνα ἀποδοτικὸ πολίτευμα, τὴ δημιουργία θεσμῶν πού δημιουργεῖ τὴν ἐλπίδα ἰσορροπίας λειτουργίας του. Τὸ θέμα τοῦ Συντάγματος μιᾶς χώρας, ἀνεξάρτητα καὶ ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Πολιτεύματός της ἀκόμα, κλείνεται μέσα στὴ μιὰ αὐτὴ λέξη: ἰσορροπία. Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸ πού μᾶς ἄφισε ἡ Ρώμη πού δὲν εἶχε Σύνταγμα, μὰ πού εἶχε κάτι σπουδαιότερο, πολιτικὴ πειθαρχία στὴν ἰδέα τοῦ πολιτεύματος. Γι' αὐτὸ σὲ ὅποιες χώρες δὲν μπόρεσε νὰ βρεθεῖ τέτοια ἰσορροπία ὅλα τὰ πολιτεύματα ἀπέτυχαν. Στὴ σύγχρονη ἐλεύθερη δημοκρατία, πού στηρίζεται στὴ λαϊκὴ βούληση μὲ ἀντιπροσωπευτικὴ διαδικασία, εἶναι δηλαδὴ ἀριστοκρατικὸ πολίτευμα μὲ λαϊκὴ βάση, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπαρξη τριῶν παραγόντων, ἑνὸς πού θὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινὴ γνώμη καὶ εἶναι ἡ Βουλή, ἑνὸς πού θὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινωνικὴ συνείδηση καὶ εἶναι ἡ Γερουσία πού θὰ ἐκλέγεται μὲ ἄλλο τρόπο καὶ σὲ ἄλλο χρόνο, καὶ ἑνὸς τρίτου παράγοντα πού θὰ ρυθμίζει καὶ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος καὶ τὶς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν φορέων τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς κοινῆς γνώμης. Γιὰ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς κοινῆς γνώμης παραπέμπω, γιὰ νὰ ἀποφύγω τὴν ἀνάπτυξη, στὴν «Κοινωνιολογία» μου. Ἡ δημοκρατία δὲν μπορεῖ νὰ φύγει ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦ Μοντεσκιέ, ὅχι ὅπως τὸ ἐξηγοῦνε τὰ συγγράμματα τοῦ Συνταγματικοῦ, μὰ ὅπως τὸ ἐφάρμοζαν οἱ Ρωμαῖοι μὲ τὴ Σύγκλητο, τὴν Ἐκκλησία τοῦ Λαοῦ καὶ τοὺς Ὑπάτους. Αὐτὴ τὴν φορὰ ὅμως στηριγμένο ὅχι στὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση, μὰ στὴν ψυχολογικὴ καὶ χρονικὴ διαφοροποίηση τοῦ ἐνωμένου πιά ἔθνικα λαϊκοῦ συνόλου. Τὸ κακὸ εἶναι πῶς πάντοτε ὅσοι ἔχουν τὴν ἐξουσία, δὲ δέχονται τὴν ἀνάγκη τῆς ἰσορροπίας. Νομίζουν ὅτι τοὺς περιορίζει. Ὅταν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ ἰσορροπία τοὺς κατοχυρώνει καὶ δὲν τοὺς ἐμποδίζει πραγματικὰ στὴ σωστὴ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἄργά. Ἐχουν πιά χάσει τὴν ἐξουσία. Ἐτσι ἔγινε περίπου καὶ μὲ τὸ Λαμαρτίνο.

* * *

Μὰ ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ στὴ δράση τοῦ Λαμαρτίνου πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἡ Ἐθνεγεσία τοῦ 1821 ἐπροκάλεσε στὸν κόσμο ὀλόκληρο καὶ ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία ἐκδηλώσεις θαυμασμοῦ καὶ ἀγάπης γιὰ τὸ ἐπαναστατημένο Ἔθνος.

Ὁ Λαμαρτίνος δὲν ἀκολούθησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ χορὸ τῶν Γάλλων διανοουμένων «ἀντιτάσσοντας, ὅπως εἰπώθηκε, τὴ σιωπὴ στὴ συγκίνηση τῶν Ἰσπανικῶν ποιητῶν, ὅλων ντυμένων στὰ μαῦρα», ὕστερα ἀπὸ τὸν κίνδυνο τοῦ Ἰμπραήμ πού διαγραφότανε καθαρὰ καταστροφικὸς. Καὶ ὁ φίλος του Claude-

Louis Grandperret τοῦ ἔγραφε ἐπιτιμητικά: *Toi seul tu n'as rien dit!!* Σ' αὐτὴν τὴν ἐπιτίμηση, ἀπάντηση ἦταν τὸν Αὐγουστο τοῦ 1826, ἡ 'Ἐπίκληση ἢ Προσευχὴ γιὰ τοὺς Ἑλληνας (Invocation pour les Grecs).

Τὸ Μεσολόγγι εἶχε πέσει στὶς 22 Ἀπριλίου. Τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ ἐπρόβλεπαν ὅλοι ὀλοκληρωνότανε σιγά-σιγά. Ὁ στρατὸς τοῦ Ἰμπραήμ ὀργανωμένος ἀπὸ προηγούμενα ἀπὸ τοὺς Γάλλους, φαινότανε στὴν κρίση τῶν οὐδέτερων παρατηρητῶν πὼς ξεπέρασε τὶς ἀρχικὲς του δυσκολίες καὶ θὰ τερμάτιζε τὴν ἑλληνικὴ κρίση ποὺ κινδύνευε νὰ προκαλέσει παγκόσμια ἀνάφλεξη.

Πάντοτε συμβαίνουν τὰ ἴδια στὸν πλανήτη μας. Ὄνομα μόνο ἀλλάζουν.

Ὁ Λαμαρτίνος ἦταν διπλωμάτης ἐν ἐνεργείᾳ. Πρῶτος γραμματέας τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας στὴ Φλωρεντία, ὅταν ἐσύνθεσε τὸ πέμπτο ἄσμα τοῦ Child Harold, συνεχίζει τὴ φαντασμαγορία τοῦ Βύρωνα. Εἶχε κιόλας μονομαχήσει μὲ τὸ συνταγματάρχη Pere γιὰτὶ ἀπόδοσε στὸ Βύρωνα στίχους ὑβριστικοὺς γιὰ τὴν Ἰταλία καὶ φιλικούς γιὰ τὴν Ἑλλάδα:

*Je vais chercher ailleurs (Pardonne, ombre romaine)
des hommes et non pas de la poussière humaine.*

Ἦταν δὲ ὕμνος πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς τὸ ἔργο του... Εἶναι ὅμως φανερὸ πὼς δὲν ἤθελε νὰ συγκρουσθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς πατρίδας του. Ἰδίως μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Βουρβόνων ποὺ τοὺς ἦταν τυπικὰ πιστός. Καὶ λέω τυπικὰ γιὰτὶ ὑπάρχουν μερικὲς ἀποδείξεις κλυδωνισμοῦ, ὄχι ἴσως στὴν οὐσία τῆς βασιλοφροσύνης του, ὅσο ὅπως καὶ στὸ Σατωβριάνδο στὸν τρόπο ποὺ ἔβλεπε τὴ βασιλεία τῆς ἐποχῆς του σὰ θεσμὸ καὶ σὰν ἀποστολή. Ἀπόδειξη πὼς στὸν «Ἕγνο γιὰ τὴ στέψη» τοῦ Κάρολου τοῦ Δέκατου, ὅπου ἐπικαλεῖται ἀκριβῶς τὸ Σατωβριάνδο, παρεμβάλλει τὸ στίχο *Liberté dont la Grèce à salué l'aurore.*

Εἶναι συνηθέστατο τὸ φαινόμενο. Ἡ ὑπηρεσιακὴ ιδιότητα καλύπτει συχνὰ τὴ ραστώνη μας, χωρὶς νὰ μᾶς ἐμποδίζει φυσικὰ νὰ κατηγοροῦμε τοὺς ἄλλους, γιὰτὶ κάνουν ἀκριβῶς ὅ,τι καὶ ἐμεῖς. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο. Ὁ Λαμαρτίνος εἶχε δεσμούς μὲ τὸν Μαχμούτ τὸν Β'. Καὶ ὅλο καὶ περισσότερο ἐθελογότανε ἀπὸ τὴ «σαρακηνή» καταγωγὴ του.

Κι' ὅμως αὐτὸ δὲν ἔφτανε. Εἶχε γενικώτερες ἰδέες. Αὐτὸς ποὺ ἐνόμιζε πὼς ἔβλεπε μακρύτερα, ποὺ εἶχε προβλέψει τὴ χειραφέτηση τῶν λαῶν μὰ καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς ἰσορροπίας, ἐπίστευε, ὅπως ἀπόδειξε ἔπειτα, ὅταν καταπολέμησε — ἐλεύθερος πιά γιὰτὶ παραιτήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση τοῦ 1830, ἀπ' τὴν ὑπηρεσία — τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς ἀνταρσίας τοῦ Μεχμέτ - Ἀλή καὶ τοῦ Ἰμπραήμ, ἐπίστευε, λοιπόν, στὴ χρησιμότητα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅπως ἄλλοι στὸν πρῶτο πόλεμο ἐπίστευαν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς Αὐστροουγγρικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἦταν ἀντίδραση στὶς ὑπερβολὲς τοῦ δόγματος τῶν ἐθνικοτήτων, ἡ ἴδια ποὺ τὸν παρουσιάζει σὰν ὑπέρμαχο τῆς Εὐρώπης; Ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ παρελθόντος ποὺ εἶδαμε; Ἐβλεπε τὸ δράμα τῆς Ρώμης; Ποιὸς ξέρει; Ὅπωςδήποτε, εἶναι φανερὸ πὼς αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τὸν ὠδήγησε στὴν ἀγάπη του πρὸς τὴν

Τουρκία και στη διόγκωση της σημασίας της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας' Μόνο που σιγά - σιγά και η γαλλική πολιτική ήταν σύμφωνη, — κάτι ξέρουμε και οι σύγχρονοι Έλληνες, — γιατί εμφανίστηκε ο Ρωσικός κίνδυνος. Και τὸν ὠδήγησε ἀκόμη στὴν κατάκριση τῆς Ἑλλάδας. Πότε ὅμως; Ὅταν ἡ Ἑλλάδα ἄρχισε νὰ στρέφεται στὴ ρωσικὴ πολιτικὴ στὴ συνταγματικὴ Βασιλεία τοῦ Ὀθωνα, πράγμα που ὠδήγησε μὲν στὴν ἔξωση τοῦ πρώτου Βασιλεῖα μας, μὰ δὲν ἐμπόδισε καὶ τὸ διάδοχό του, τὸν ἐκλεκτὸ τῆς Δύσεως Γεώργιο τὸν Α', νὰ στραφεῖ ταχύτατα κι' αὐτὸς στὴν ἰδίᾳ πολιτικὴ. Ἡ Δύση, δυστυχῶς, κουράζει γρήγορα τὴν πίστη τῶν φίλων της. Ἡ Ἀνατολὴ εἶναι μακριὰ καὶ δὲν βλέπουν ὅλοι τὶς ὑστεροβουλίες της.

Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ κάνουμε μιὰ παρένθεση. Δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ξεχνᾶμε πὼς τίποτα δὲν εἶναι μονοκόμματο στὴν πολιτικὴ. Μόνον οἱ ἀφελεῖς θέλουν ὅλα νὰ τὰ ἐξηγοῦν μὲ μιὰν ἰδέα. Ὅταν λέμε πὼς ὁ Γεώργιος που ἀνέβηκε σὰν ἐκλεκτὸς τῆς Δύσεως καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἀγγλίας στὸ θρόνο του ἐστράφη πρὸς τὴ Ρωσικὴ φιλία, δὲ σημαίνει πὼς λέμε ὅτι αὐτὴ καὶ μόνον ἦταν ὁ ἄξονας τῆς πολιτικῆς του. Ὁ βασικὸς ἄξονάς του ἦταν σύμφωνος μὲ τὴ Δύση. Καὶ τῆς Δύσεως ἡ πολιτικὴ ἦταν ἡ διατήρηση τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Γι' αὐτὸ καὶ ποτὲ ἀπὸ τὸ Γεώργιο τὸν Πρῶτο καὶ ὕστερα τὸ Στέμμα δὲν ἦταν στὴν Ἑλλάδα μαχητικὰ ἀλυτρωτικὸ. Γύρευε νὰ μεγαλώσει τὸ κρατίδιο χωρὶς μεγάλες μαχαιριές στὴν Τουρκία, που ἦταν τὸ προπύργιο τῆς ἄμυνας κατὰ τοῦ Μόσκοβου. Ὁ Μόσκοβος ὅμως ἦταν ἀγαπητὸς στὸ λαό. Καὶ γι' αὐτὸ χρειάζοταν ψυχολογικὴ ἐξισορρόπηση.

Παρὰ τὶς ἰδεολογικὲς αὐτὲς καὶ πολιτικὲς καταβολές του, ὁ Λαμαρτίνος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔξοδο τοῦ Μεσολογγίου, ξέσπασε. Ἄς θυμηθοῦμε, ὅμως, τί εἶπα στὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ποίησή του καὶ τὴν πολιτικὴ του δράση. Γιὰ τὴν ὑποσυνειδητὴ προσπάθειά του νὰ συνθέσει τὶς ἀντιθέσεις τῆς κοινωνίας ἀλλὰ προπαντὸς τὶς ἀντιθέσεις τοῦ συναισθηματικοῦ του κόσμου. Καὶ ἡ σύνθεση φωτίζεται τὸ 1826 σκληρότατα καὶ μὲ τὸ ἐκτυφλωτικὸ φῶς τοῦ δίκιου τῶν Ἑλλήνων, που χρωματίζεται καὶ μὲ τὴν παράλληλη ὄψη του, τὴν ὄψη τῆς ἀδικίας που δείχνει ἀνάγλυφη ὁ χαμὸς τους.

* * *

Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ προσπαθῆσουμε, μὲ ἀφορμὴ τὸ Λαμαρτίνου, νὰ ἀναλύσουμε τὸ φιλελληνισμὸ τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸ 1824 καὶ ὕστερα. Ἰδιαίτερα τὸ γαλλικὸ φιλελληνισμὸ. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπ' τὸ Βύρωνα, που ἡ κάθοδός του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ προσωπικὰ της αἷτια πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν κάποτε ἄλλοτε χωριστὰ καὶ που κι' αὐτὸς εἶναι περισσότερο ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀναμόχλευση τῶν ἰδεῶν που ἄρχισε μὲ τὴν Ἐγκυκλοπαιδεία, φούντωσε μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὀλοκληρώθηκε μὲ τὸν Ναπολέοντα, φιλελληνικὸ ρεῦμα κυρίως στὴ Γαλλία ὑπῆρξε.

Ἐχουμε τὴν κακὴ συνήθεια οἱ Ἕλληνες νὰ τοποθετοῦμε τὴν Ἑλλάδα στὸ κέντρο κάθε μεγάλου γεγονότος τῆς Ἰστορίας. Ὅπως καὶ νὰ παραμελοῦμε τὴ σημασία που πῆρε, πολλὰς φορὲς ἄθελά μας, ἡ διαγωγή μας γιὰ τὴν

Ευρώπη ολόκληρη, όπως θα ἴδοῦμε παρακάτω. Καὶ ὅμως ἔχουμε κάθε δικαίωμα νὰ μὴν κρεμόμαστε ἀπὸ τὴν κούφια φτωχαλαζονία τῆς προγονοκαπηλίας, οὔτε ὅμως νὰ ὑποτιμοῦμε τὴ συμβολὴ μας σὰν σύγχρονων Εὐρωπαίων στὸν πολιτισμό. Ἄλλο ἂν πρέπει νὰ ἀγωνιζόμαστε μὲ λύσσα νὰ γίνουμε καλύτεροι καὶ ἴσως, κάποτε, καὶ καλοί. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά δὲ στοχαζόμαστε ποιά εἶναι ἡ πραγματικὴ καὶ πολὺ μεγάλη συμβολὴ μας στὴ σύγχρονη ἱστορία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βιαζόμαστε νὰ κρίνουμε τὴ διαγωγὴ τῶν μεγάλων ἀνθρώπων τοῦ κόσμου μὲ τὰ δικά μας συμφέροντα. Ὁ Λαμαρτίνος γιὰ παράδειγμα βριστήκε στὴ χώρα μας ἄφθονα γιὰτὶ ὑποστήριξε ἀντιλήψεις ἀντίθετες, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Εὐτυχῶς τὸν ἔσωσε ἡ ποιητικὴ του ἀκτινοβολία, ποὺ ὅμως ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα ὅταν εἶχε πιά σβύσει στὴ Γαλλία. Τὸ πρᾶγμα συμβαίνει συχνά, συχνότατα. Εἶναι πολύτιμο τὸ ἄρθρο τοῦ Κωστή Παλαμᾶ ποὺ δημοσίευσε στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ νέου περιοδικοῦ «Revue des Études Neohelléniques», ποὺ ἱδρυσε φέτος στὸ Αἶξ, ὁ σπουδαῖος αὐτὸς ἐρευνητὴς τοῦ Πρωτοχριστιανικοῦ καὶ τοῦ μεταγενέστερου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀγαπητὸς φίλος Καθηγητὴς κ. Octave Merlier.

Ἄς δοῦμε ἀπὸ κοντύτερα τὰ πράγματα. Ὅταν ξέσπασε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ὁ δυτικὸς στοχασμὸς ἦταν κυριευμένος ἀπὸ ἓνα διπλὸ καὶ σύνθετο δρᾶμα. Τῆς Ἀρχαίας Ρώμης. Ἡ ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ σκέψη εἶχε σιγά-σιγά, μὲ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων, καὶ τὶς μεταφράσεις τους στὰ γαλλικὰ ἢ στὰ νεολατινικά, ἐπηρεάσει τοὺς φωτισμένους ἀνθρώπους. Δὲν ξέρουμε τί ὀφείλουμε στὸ Γουτεμβέργιο...

Οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ ἐκείνου εἶχαν σὲ ἴση μοῖρα τὰ δυὸ μεγάλα πρότυπα τῆς ἀρχαιότητος. Σὰν πρότυπα ὅμως. Σὰν ἀρχέτυπα σοφίας καὶ διδαχῆς. Ὅχι σὰν ζωντανὲς πραγματικότητες. Δύο τομὲς εἶχαν γίνει στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὴ Ρώμη τὴν ἔσβυσε σὰν ζωντανὸ στοιχεῖο ὄχι τόσο ὁ βάρβαρος ὅσο ὁ Πάπας. Καὶ οἱ προσπάθειες τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ ἀρχαίου αὐτοκρατορικοῦ κλέους μὲ βάση τὸν Πάπα, σὰν θεμέλιο ἢ σὰν ἐχθρό, τὸ ἴδιο εἶναι, ἔγιναν. Καὶ στὴ Γερμανία, — σὲ ὅ,τι λέμε σήμερα Γερμανία, — καὶ στὴ Γαλλία, — σὲ ὅ,τι λέμε σήμερα Γαλλία. Καὶ ἀκόμα καὶ στὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο καὶ στὰ Βρετανικὰ νησιά. Ὅταν ἦρθε ὁ Λούθηρος, ἐκόπηκε σὲ πολλὲς χῶρες καὶ μὲ τὸν Πάπα τὸ νῆμα. Ποτὲ ὅμως δὲν ξαναδέθηκε μὲ τὴ ἀρχαία Ρώμη.

Τὴν Ἑλλάδα τὴν ἔσβησε ὁ Τοῦρκος σὰν πραγματικὴ ζωντανὴ γιὰ τὴ Δύση. Θὰ ἴδοῦμε ὅτι τὸ σβῆσιμο ἦταν μόνο γιὰ τὴ Δύση. Ἦταν ὅμως σβῆσιμο. Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες γιὰ τὸν Ἑλληνισμό καὶ τὴν προσαρμογὴ του στὴ Δύση καὶ ἄδικα τὴν παραμελοῦμε, ξεθώριασε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ποῦ κι' αὐτὸ συνέχισε τὴν Ἑλληνικὴ παράδοση, μὰ ὅταν ἔγινε καθαρὰ ἑλληνικὸ, βρῆκε μπροστά του τὸν Πάπα. Ἐχω ἄλλοτε ἀναλύσει στὴ «Νέα Ἔστια», τὸ 1966, τὰ δικά μας λάθη. Μὰ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ θεμελιακό. Τὸ σπουδαῖο εἶναι πὼς μὲ τὴν Τουρκικὴ κατάκτηση καὶ τὴ μετανάστευση τῶν μεγάλων Ἑλλήνων στὴ Δύση, — πότε θὰ γίνει ἡ ἀπο-

κατάσταση τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς μεγάλους αὐτούς, τοῦ Βησσαρίωνα; — φάνηκε πὼς τέλειωσε ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας. Ἔγινε κι' αὐτή, ὅπως καὶ ἡ Ρώμη κτῆμα τῶν πάντων.

Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ ποῦμε κάτι παραπάνω. Πολὺ λίγοι ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ ἤξεραν πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη καὶ γιὰ τὴ φιλολογία της. Ὁ Sainte - Beuve κατηγορεῖ τὸ Λαμαρτῖνο σὰν «ἀμαθῆ ποὺ δὲν ξέρει παρὰ μόνο τὴν ψυχὴ του». Ἄδικα. Μὰ ὁ Sainte - Beuve δὲν χώνεψε ποτὲ τὸ συνομήλικό του καὶ συνάδελφό του καὶ στὴν ποίηση καὶ στὶς διπλωματικὲς ἐπιδιώξεις. Εἶναι ἀλήθεια, ὁμως, πὼς στὰ εἴκοσι χρόνια τοῦ ὁ Λαμαρτῖνος γράφει σ' ἓνα φίλο του : «Ἄγόρασα ἓναν Ὅμηρο. Πότε τάχα θὰ τὸν διαβάσω ; Σκέπτομαι μονάχα τὰ ἑλληνικά». Ὁ M. F. Guyard λέει πὼς ὁ Λαμαρτῖνος δὲν ἀσχολήθηκε σοβαρὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη παρὰ ἀργότερα. Καὶ περισσότερο μετὰ τὸ 1842, ὅταν ἔκανε τὸ ταξίδι τῆς Ἀνατολῆς. Σὰν μορφωμένος ὁμως ἄνθρωπος ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν παράδοση τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔστω καὶ ἔμμεσα, ἔστω καὶ βιβλιακὰ καὶ πολλὰς φορὲς μὲ τὸ διάμεσο τῶν λατινικῶν γραμμάτων μὰ καὶ τοῦ πολυδιαβασμένου «Ταξιδιοῦ τοῦ Ἀνάχαρση» τοῦ Barthélémy τὸ ὄραμα, μυθικὸ καὶ ἥρωικό, τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Καὶ φυσικὰ καὶ τὸ θαυμασμό. Ὅτι ὁμως δὲν εἶχε βαθειὰ γνώση καὶ συνειδηση τῶν πραγμάτων εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ χοντρά λάθη ποὺ κάνει στὰ ποιήματά του. Ὅπως π. χ., ὅταν λέει στὸ «Θάνατο τοῦ Σωκράτη» πὼς τὰ κοπάδια κατέβαιναν τὸ σούροπο στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Ταῦγετο... Καὶ γενικὰ γύρω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Σωκράτη, ποὺ θέλει νὰ παραστήσει — δὲν εἶναι ὁ μόνος — σὰν πρόδρομο τοῦ Χριστοῦ καὶ ποὺ πολὺ λίγο πλησιάζει στὴν κατανόηση τοῦ Πλάτωνα. Μολονότι φαίνεται πὼς ὁ πατέρας του τοῦ μίλαγε γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν «Φαίδωνα», ποὺ ἓνας φίλος του τοὺς μετάφραζε ἀπ' τὰ ἑλληνικά.

Ἄλλοιῶς εἶναι τὰ πράγματα λίγο ἀργότερα. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βύρωνα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, πολλὰ ἀλλάζουν. Ἐδιάβασε τὸ Φωριέλ καὶ πολλὰ ἄλλα βιβλία καὶ ἀρθρα. Καὶ γράφει : «Ἡ ἀνάσταση τῆς νεώτερης Ἑλλάδας ἐναντίον τῶν βαρβάρων τυράννων της, εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα θεάματα ποὺ δόθηκαν στὸν ἄνθρωπο γιὰ ν' ἀποθαυμάσει. Ὅλα τὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου ἡρωισμοῦ, ὅλες οἱ θυσίαι τῶν πιὸ ὑπέροχων μαρτύρων, ξαναζοῦν κάθε μέρα μπροστὰ στὰ μάτια τῆς Εὐρώπης». Καὶ παραπέμπει στὸν Πουκεβίλ.

Ἄλλὰ ὡς ποὺ νὰ φτάσει ἐκεῖ πέρασαν βαθειὲς μεταβολὲς στὸν κόσμο. Πραγματικά, ὅταν ξέσπασε ἡ Ἐπανástαση, ξάφνιασε ὅλον τὸν κόσμο. Καὶ ἡ πρώτη ἀντίδραση ἦταν, ἀσυναίσθητα, ἐχθρική. Ἡ συγκυρία, ἄλλωστε, δὲν ἦταν πρόσφορη. Ὅπως πάρα πολλὰς φορὲς στὴν ἐθνικὴ μας ζωὴ κάνουμε ὅ,τι πρέπει ἢ πολὺ νωρίτερα, ὅπως π.χ. στὸ Κυπριακὸ, ἢ πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τότε ποὺ πρέπει, ὅπως στὴν Ἐθνικὴ μας Ἐπανástαση ἢ καὶ στὸ ἴδιο τὸ Κυπριακὸ ἂν τὸ ἰδοῦμε ἀπὸ ἄλλη σκοπιά. Ἄν εἶχαμε δεχθεῖ ἀπὸ τὸ 48 τίς προτάσεις γιὰ αὐτοκυβέρνηση ἢ τίς προτάσεις τοῦ Χάρτιγκ, δὲ θὰ φτάναμε στὴ Ζυρίχη.

Τὸ 1821 ἡ Ἱερὴ Συμμαχία εἶχε ἐπιβάλλει τὴν τάξη. Καὶ ἡ τάξη, ἡ ἡσυ-

χία είναι μεγάλο αγαθό για τους ανθρώπους που πέρασαν από πολέμους μακροχρόνιους και πολύνεκρες ταραχές. Για χατίρι της θυσιάζουν πολλά. Θυσιάζουν τη θυσία. Και έχουν και εύκολη δικαιολογία για κάθε προδοσία των ιδεών τους. 'Η πλάστιγγα του διλήματος που είδαμε στην αρχή κλίνει βαρεια προς την τάξη. Στη Γαλλία ιδιαίτερα ή αποκατάσταση των Βουρβώνων άνοιγε νέες προοπτικές. 'Αρνητικές, γιατί προοιωνίζαν το ξεκούρασμα από το λαχάνιασμα του Βοναπάρτη. Θετικές, γιατί φαινότανε πώς υπάρχει μιá πορεία προς την έλευθερία, στο πλαίσιο που αναπτυσσότανε ή νικημένη Γαλλία στην Εύρώπη. Στο μελέτημά μου για τον Σατωβριάνδο στη Χριστουγεννιάτικη «Νέα Έστία» του 1968, ανάλυσα τó θέμα. Σιγά - σιγά, όμως, τó σκηνικό άλλαξε. Οί Βουρβώνοι άπογοήτευσαν. Και άρχισε σύνθετα νά δημιουργείται ή ανάγκη τής αλλαγής. 'Η αλλαγή αυτή είχε χαρακτηρίσá αφηρημένο. 'Ηταν έναντιον. "Όλες οί μορφές τής εξουσίας έξαντλήθηκαν σέ τριάντα χρόνια. Τίποτα δέν ενέπνεε πιά. Δέν υπάρχει, είναι γνωστό, μεγαλύτερο άτύχημα για μιá ιδέα από τó νά εφαρμοστεί. Δείχεται ή αδυναμία της. Στην αναζήτηση του καινούργιου γύριζε προσωρινά τó παλιό. 'Ο βασιλιάς. Μά ξεθώρασε γρήγορα. "Άλλη ούσιαστικώτερη βάση, — και πιό αφηρημένη, — χρειαζότανε. Σέ λίγα χρόνια θά ονομαστεί αναδρομικά «έθνικότητα». Τήν τρίτη δεκαετηρίδα του 18ου αιώνα δέν ήταν διαμορφωμένη. Τή βάση τής διαμορφώσεως τήν έδωσε ή 'Ελληνική 'Επανάσταση. 'Ηταν ó πατριωτισμός.

"Όπως συμβαίνει συχνότατα, οί συμφορές παίζουν σπουδαιότερο και μονιμώτερο ρόλο από τις νίκες. "Όχι ó χρυσός αιώνας μά ή συντριβή στον Πελοποννησιακό πόλεμο ώδήγησε στη βαθύτερη αναζήτηση τήν έλληνική φιλοσοφία. Τó πέσιμο τής Πόλης και ή μετοικεσία στη Δύση αξιολόγησε τó Βυζάντιο. 'Ο φόνος του Δούκα του 'Αγκιέν προκάλεσε τήν άπομάκρυση τής ίντελιγκέντσιας άπ' τó Ναπολέοντα. Κατά τόν ίδιο τρόπο ó θάνατος του Βύρωνα έδωσε τή σπιθα τής ξεγέρσεως τής Δύσεως για τήν 'Ελλάδα. "Όλα άλλαξαν. Και ύστερα ή σύγχρονα οί δηώσεις του 'Ιμπραήμ, — όπως στα χρόνια μας ή Ούγγρική έξέγερση, ή Τσεχοσλοβακική ύποταγή, ó θρήνος τής Μπιάφρας. Τί ήταν όμως αυτός ó «έλληνικός πατριωτισμός», που δέν έννοιωθαν μά άρχισαν σιγά - σιγά νά ύποπτεύονται άνθρωποι σαν τó Λαμαρτίνο ; Και άκόμα τί ήταν ή έννοια τής «πατρίδας» ;

* * *

"Όχι οί λέξεις, μά οί έννοιες. Γιατί οί λέξεις ύπήρχαν και πρώτα. 'Η λέξη πατρίδα ήταν περισσότερο ένα ποιητικό ή ρητορικό καταφύγιο παρά βαθύτερη ούσία. Allonts enfants de la patrie, λέγει ή Μασσαλιώτιδα. 'Ο Danton μιλάει διαρκώς για πατρίδα. Μά έννοει τή Δημοκρατία όπως τήν έννοιωθε αυτός. Γιατί ή δημοκρατία έχει αυτό τó ελάττωμα. Καθένας τή νοιώθει ή λέει πώς τή νοιώθει όπως θέλει αυτός, όπως δηλαδή τόν συμφέρει. Δική του ! 'Ο Saint - Just είναι καθαρώτερος. Λίγο πριν έκτελεστεί είπε : «'Όσοι ύπηρετούν τή Δημοκρατία είναι πατριώτες. Οί άλλοι είναι προδότες». Αυτή ή οικειοποίηση τής ιδέας τής πατρίδας από εκείνους που κυβερνούν κάθε φορά

δὲ σημαίνει τίποτα. Γιατί τί περιεχόμενο ἔχει ὁ ὅρος «πατρίδα»; Ἄν ἀναζητήσουμε στὸ λεξικὸ τὸν ὅρισμὸ τῆς πατρίδας καὶ συνακόλουθα καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ, θὰ ἀπογοητευθοῦμε. Οἱ διάφοροι χαρακτηρισμοὶ ποὺ δίνει ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος δὲ γεμίζουν τὴν ψυχὴ μας. Ἡ χώρα τῶν προγόνων, ἡ χώρα ποὺ μένουμε μόνιμα, τὸ Κράτος μας, εἶναι ἔννοιες οὐδέτερες. Δὲ λένε αὐτὸ ποὺ νοιώθουμε. Λιγώτερα ἀκόμα λέει ὁ ὅρισμὸς τοῦ Βολταίρου : Μήπως, κατὰ τύχη, εἶναι πατρίδα ἕνα καλὸ χωράφι ποὺ ὁ ἰδιοκτήτης, καλοεγκατεστημένος σὲ καλοδιατηρημένο σπίτι λέει «εἶναι δικά μου». Οὔτε ἀρκεῖ ἡ ἀπόφανση τοῦ La Bruyère καὶ τοῦ Μοντεσκιέ, ποὺ λένε πὼς «δὲν ὑπάρχει πατρίδα χωρὶς ἐλευθερία», δηλαδὴ μὲ δεσποτικὴ καθεστῶς. Καὶ ὕστερότερα ἄλλοι ποὺ λένε πὼς χρειάζεται καὶ «κάποιο εἶδος ἰσότητος, δηλαδὴ ἰδιοκτησίας». Γι' αὐτὸ ὕστερα θὰ ποῦν οἱ προλετάριοι τοῦ 19ου αἰῶνα πὼς δὲν ἔχουν πατρίδα γιατί δὲν ἔχουν ἰδιοκτησία. Ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ De Jaucourt στὴν «Ἐγκυκλοπαιδεία». Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δὲ μᾶς φωτίζουν σὲ τίποτε οἱ γνωστοὶ ἀφορισμοὶ γιὰ τὴν ἀξία τῆς πατρίδας. «Πατὴρ καὶ μητὴρ κ.λ.π.».

Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνει ἐντύπωση. Οἱ μεγάλες ἔννοιες ὅταν ὑπάρχουν, εἶναι ἀξίες καθ' ἑαυτές, δένονται μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ «οὐδεὶς οἶδεν ἀφ' ὅτου φάνειεν» κατὰ τὸ Σοφοκλῆ. Δὲν ἐπιδέχονται ὁρισμούς.

Ἔτσι εἶναι, π.χ., τὸ δίκαιο ποὺ κανένας δὲν μπόρεσε νὰ ὀρίσει, — οὔτε οἱ ὀργανωτὲς τοῦ δικαίου — τί εἶναι καὶ ἀπὸ ποῦ βγαίνει. Γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὸν πατριωτισμὸ τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀκόμα πιὸ δύσκολο. Γιατί ἂν τὸ δίκαιο συνδέεται μὲ ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς ἀνθρώπους, ὁ πατριωτισμὸς εἶναι χαρακτηριστικὸ μονάχα τῶν λαῶν ἐκείνων ποὺ ἔχουν ὀρισμένες τυχαῖες ἱστορικὲς ιδιότητες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ παρελθόν καὶ ποὺ τὶς τονώνει καὶ τὶς χρωματίζει τὸ παρὸν καὶ τὶς προεκτείνει ἀδυσώπητα ἢ ἀνάγκη στὸ μέλλον. Μπορεῖ νὰ ἀνήκει ἕνας λαὸς σὲ μιὰ ἐθνότητα καὶ νὰ μὴν ἔχει πατρίδα οὔτε πατριωτισμὸ. Ποιὸς εἶναι λ.χ. ὁ πατριωτισμὸς τῶν Ἑλβετῶν μὲ τὶς διαφορετικὲς ἐθνικὲς καταβολές, τῶν Κροατῶν καὶ ὅλων σχεδὸν τῶν λαῶν ποὺ βγήκαν ἀπὸ τὸ φωτισμένο Μεσαίωνα καὶ ἀποτελοῦν σήμερα τοὺς κατοίκους τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ χώρου; Εἶναι πατριωτισμὸς ὀφιγενῆς ποὺ ἔχει τὴ ρίζα του στὴν κρατικὴ του ἀνεξαρτησία ἢ τὸ πολὺ - πολὺ στὴν προπαρασκευὴ ἢ στὴν ἐπιδίωξή της. Γιὰ ἄλλους λαοὺς, ἕνα παρελθὸν αἰῶνων ἔχει ἀφίσει στὴν ψυχὴ τους ἕνα αἶσθημα ἱστορικῆς ἐνότητας καὶ αὐτὸ τοὺς χαλυβδώνει στὴ δυστυχία καὶ τοὺς κεντρίζει στὴν προβολὴ τους στὸ μέλλον. Τέτοιος εἶναι ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς, ποὺ ἔχει τὴν καθαρώτερη ψυχολογικὴ θεμελίωση τοῦ πατριωτισμοῦ. Οἱ σημερινοὶ Γερμανοί, λ.χ., ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους, ἔχουν, βέβαια, κι' αὐτοὶ ἀνάλογες ψυχολογικὲς καταβολές γιατί ποτὲ δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὴν ψυχὴ τους ἡ ἰδέα τῆς ἁγίας Ρωμαϊκῆς Γερμανικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Ὁθωνα καὶ τοῦ Καρλομάγνου, — καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ κίνδυνος, — μὰ δὲν ἔχουν τὴ δική μας καθαρότητα γιατί ἐκεῖνοι τὸ πολὺ - πολὺ ζοῦν τὴν ὥρα τῶν ἐκρήξεων τους στὸ παρελθόν. Καὶ ὕστερα, ἡ ἐπανάσταση τοῦ Λούθηρου ἔσπασε τὴν ἐνότητά τους.

Οἱ Ἴταλοὶ βρίσκονται σὲ ἄλλη θέση. Ἐχουν κι' αὐτοὶ τὴν παράδοση

τῆς Ρώμης καὶ τῆς κοσμοκρατορίας τῆς. Μὰ τὴν παράδοση αὐτὴ τὴν ἔσπασε ὄχι ὁ κρατικὸς κατατεμαχισμὸς, —τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴ Γερμανία, —οὔτε, ὅπως εἶπα, ἡ βαρβαρική κατάκτηση, μὰ κάτι ἄλλο, ἡ παρένθεση τῆς Παπικῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, πού στάθηκε ἕνα θεμελιῶδες διαλυτικὸ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς Ἀρχαίας Ρώμης γεγονός. Ἡ δική μας Ἐκκλησία δὲν εἶχε τὴν ἴδια ἐξέλιξη. Καὶ γι' αὐτὸ ἐντάχθηκε στὸ πλαίσιο τῆς πατρίδας, ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὸ σχίσμα.

* * *

Ὁ πραγματικὸς πατριωτισμὸς δένεται μὲ τὸ παρελθὸν ἀλλὰ καὶ τὸ ζεῖ συνεχῶς χωρὶς διακοπές. Καὶ ἀκόμη ζεῖ τὸ παρὸν. Ἀνάλογα πράγματα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν καὶ γιὰ τοὺς Ἴσπανοὺς, ὄχι πιά τοὺς σημερινοὺς μὰ τοὺς σύγχρονους μὲ τὴν Ἐπανάστασή μας. Ὅταν ὁ Ναπολέων πρῶτος καὶ οἱ Βουρβῶνοι ὕστερα εἰσβάλανε στὴ χώρα τους, οἱ Ἴσπανοὶ ἐπέτυχαν νὰ τοὺς διώξουν γιὰτὶ εἶχαν ἕνα αἶσθημα πατριωτισμοῦ πού στηριζότανε στὴν αὐτοκρατορία πού κατάρρεε, μὰ πού εἶχε βαθεῖες ρίζες. Καὶ ἄς βασιζότανε ἀκόμα σὲ ξεπερασμένα ἰδανικά. Γι' αὐτὸ δὲν ἦταν λίγοι οἱ Ἴσπανοὶ πού μέσα τους, μὲ τὴν ψυχὴ τους, συντάχθηκαν μὲ τὸ Ναπολέοντα γιὰτὶ θυσιάζοντας ἔτσι προσωρινὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους ἔμπαιναν στὸν χῶρο ἐπιρροῆς τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν, πού πολὺ σωστὰ ἔβλεπαν πὼς μόνο αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ σταματήσουν τὴν πατρίδα τους στὸν κατήφορο τῆς παρακμῆς. Καὶ ἡ γενικὴ πίστη ἦταν πὼς ὁ Ναπολέων ἦτανε φορέας φιλελεύθερων ἰδεῶν. Ἔστω καὶ ἂν ἡ διαγωγή του στὶς χῶρες πού κατάρκτησε δὲν δικαιολογοῦσε πάντοτε τὴν πίστη αὐτή. Ὅσοι θέλουν, ἄς διαβάσουν τὶς ἀπαράμιλλες σελίδες πού ἀφιέρωσε στὸ θέμα ὁ Πῶλ Μοράν στὸ βιβλίο του *Le Flagellant de Seville*. Στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση κανένας δὲν συντάχθηκε μὲ τὸν Τοῦρκο. Μερικοὶ φοβήθηκαν καὶ ὑποτάχθηκαν ψυχικὰ, μὰ κανένας δὲν εὐχήθηκε μὲ ἀνιδιοτέλεια ἢ μὲ ἰδεολογικὸ φανατισμὸ, ὅπως μπορεῖ νὰ ἔγινε στὸ πρόσφατο παρελθὸν μας ἐξ αἰτίας ἄλλων κρατῶν ἢ καθεστῶτων, τῆ νίκης του. Καὶ ὅσοι ἐκίοτεψαν ἢ καὶ ἐξαγοράστηκαν ἦταν λίγοι. Μόνο ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἔχει νὰ δείξει τόσες ὑλικὲς θυσιῆς τῶν εὐπορων τάξεων. Καὶ ὁμως, εἶναι ἀλήθεια, φεῦ! ὅ,τι εἶπε ὁ Proudhon, πὼς οἱ ἄνθρωποι δίνουν γιὰ μιὰ ἰδέα καὶ γιὰ μιὰ πίστη εὐκολώτερα τὸ αἷμα τους παρὰ τὸ χρῆμα τους.

Μὰ τοὺς Ἕλληνες τοὺς κινοῦσε ὄχι μονάχα μιὰ ἰδέα ἀλλὰ κάτι παραπάνω, μιὰ πραγματικότητα, ἡ Πατρίδα τους, ἡ Πολυαίωνα Ἑλλάδα! Ποῦ ζοῦσε μέσα τους σὰν πραγματικότητα. Ὅπως δὲ ζοῦσε γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς ἡ Ρώμη. Οὔτε γιὰ τὴ Δύση ἢ Ρώμη καὶ ἡ Ἑλλάδα. Ἔτσι δείχνεται πὼς μόνο τὸ παρελθὸν δὲ φτάνει. Στὸ περίγυρο τοῦ 1821 ὑπῆρχε καὶ τὸ παρὸν πού καταξίλωνε τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας. Οἱ Ἕλληνες, ἐνωμένοι ψυχικὰ, ἐπίστευαν πὼς συνεχίζουν τὴν ἀρχαία παράδοση. Καὶ ὅταν ξεσηκωνόντουσαν κατὰ τῶν Τοῦρκων, δὲν εἶχαν μονάχα τὸ ἀρνητικὸ αἶσθημα τῆς ἀπολυτρώσεώς τους. Εἶχαν ἀκόμα τὴν πίστη πὼς πρέπει νὰ συνεχίσουν τὴν παράδοση τῆς παλαιᾶς τους δόξας. Τὸ ψήφισμα τῆς Ἐπιδαύρου τῆς πρώτης Ἰανουαρίου 1822 δὲν

είναι μονάχα ένα σάλπισμα αγώνος. Είναι ή έκδήλωση τής πίστεως στην αιώνια 'Ελλάδα.

Το ίδιο φαίνεται και από την έργώδη προπαρασκευή τής 'Επαναστάσεως. Μ' αυτήν προβάλλει ή απόλυτη συνάρτηση του πόθου του γένους για απόλυτρωση με την περηφάνεια του παρελθόντος του, δηλαδή ή θεμελίωση τής ιδέας τής πατρίδας. 'Η Φιλική 'Εταιρεία που ώργάνωσε με τον πιό αξιοθαύμαστο τρόπο τον ξεσηκωμό μπορεί να χτύπησε πολλές πόρτες, μπορεί να ξεσπρήθηκε κάποτε και από έπιρροές μεγάλων δυνάμεων, που φυσικό ήταν να κυνηγοῦσαν τὰ δικά τους συμφέροντα, είχε όμως ύποσσει προπαντός την επίδραση του Κοραή και τών άλλων σοφών που ἔστησαν φλόμπουρο, για όλους, την αρχαία 'Ελλάδα. 'Η μόρφωση ἔθεμελίωσε την 'Ελληνολατρεία. Χωρίς αυτό το κήρυγμα του συνδέσμου με το παρελθόν, ή ἀπήχηση θά ήταν σίγουρα μικρότερη.

"Ενα άλλο από τὰ πολλά παραδείγματα που ἔχουμε για την ἔννοια του 'Ελληνικού πατριωτισμοῦ βρίσκουμε στην περίφημη ἐπιστολή τής Εὐανθίας Καίρη και τών 'Ελληνίδων πρὸς τὰς «φιλελληνίδας»: «'Υποφέραμεν ὅλα αὐτά, διὰ τὴν 'Ελευθερίαν τής πατρίδος μας, διὰ τὴν ἀγάπην τής πατρίδος μας!»

Το ίδιο πρέπει να εἰπωθεῖ και για τον άλλο μεγάλο παράγοντα τής ἐξεγέρσεως, τον Κλήρο, που ήταν το πρώτο στοιχείο που ἐπηρέασε ή Φιλική 'Εταιρεία. Και ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε', και ο φλογερός Παπαφλέσσας ἔδρασαν σαν Ἕλληνες, συνεχιστὲς του ἀρχαίου κλέους και ὁραματιστὲς ἑνὸς ἀκόμα λαμπρότερου μέλλοντος, ὄχι σαν κληρικοί. 'Η μακρὰ Βυζαντινὴ Παράδοση ὑπότασσε τὴ θρησκεία στο θρόνο. Στο θρόνο που καθιέρωσε με τον Μεγάλο Κωνσταντῖνο τὴ θρησκεία, για το καλὸ τής αὐτοκρατορίας. Και που ἔκανε ἔτσι τὴν ὀρθοδοξία να γίνει ἑλληνική, ὅταν ἀπὸ τον 7ον αἰῶνα ἄρχισε να ἑλληνοποιεῖται το Βυζάντιο, και να μὴν ἀκολουθήσει το κοσμικὸ παράδειγμα τής Δύσεως. 'Η παράδοση αὐτὴ φούντωσε στους χρόνους τής δουλείας. Δὲν ήταν βέβαια πιὰ ο θρόνος που διάταζε, μὰ δὲν ήταν και ή 'Εκκλησία, ήταν ή 'Ελλάδα! Που ἐνάρκωνε και του θρόνου τὴ θυσία και τής πίστεως τὴ μονομέρεια, μὰ και του ἀρχαίου κλέους τὴ μαρμαρυγή.

"Όταν ἄρχισε ο ξεσηκωμός, τὰ τρία νησιά στὰ ὁποῖα εἶχε θεμελιώσει τὴν ὀργάνωσή της ή Φιλική 'Εταιρεία, Ὑδρα, Σπέτσαι και Ψαρά, βρέθηκαν με ἑκατὸν τριάντα ἑπτὰ πλοῖα. Και σ' αὐτὰ προστέθηκαν τὰ πλοῖα τής Κάσου, τής Ἄνδρου κ.λ.π. Πλοῖα που κατ' ἐπίφασιν ήταν ἔμπορικά. Στην οὐσία ήταν τὰ πλοῖα τής ἀπελευθερώσεως και διέθεταν ἕνα νέο πολεμικὸ ὄπλο, το ἑπανδρωμένο πυρπολικό. Ὅλα εἶχαν ὀνόματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία 'Ελλάδα: Θεμιστοκλῆς, Περικλῆς, Ἀγαμέμνων, Ἀθηναῖ, Ἀλέξανδρος, Αἴολος, Ἄρης, Ἀριστέιδης, κ.λ.π.

Μὰ οὔτε και το παρὸν ἀρκεί. Στοιχείο του πατριωτισμοῦ εἶναι και ή πίστη στο μέλλον, στο ἀκατάλυτο τής πατρίδας, στην ἐξέλιξή της με κατεύθυνση για ψηλότερες μορφὲς καλλιέργειας και προόδου, στη διαρκὴ προσπάθεια τής διατηρήσεως τής ἐνότητος και τής ἐξαπλώσεως του μεγαλείου της.

σύγχρονα με τὴν προσαρμογὴ στὶς ἰδέες τοῦ καιροῦ καὶ τὴ σύνθεσή τους μ' αὐτές. Ἡ πίστη στὸ δράμα ποὺ περιγράφει ὁ Παλαμᾶς λέγοντας ὅτι θάρθει, ὅτι πρέπει νάρθει, ἢ στιγμὴ ποὺ θὰ χαράξει:

«Σὲ κάποιον Ἄθω, ἢ σὲ κάποιον Ἄτλαντα
 μεγαλοφάνταστος τεχνίτης τὸ ἀγαλμὰ σου.
 Καὶ θὰ προβάλλῃ ἀπ' τοῦρανοῦ τὰ τρισβάθα
 Πρωτόφαντο ἄστρο ξενοχάραγο.
 Κι' ὁ κόσμος θὰ τὸ πεῖ τ' ὄνομά σου!»

Καὶ ἡ θυσία χάριν τῆς πίστεως. Χάριν τοῦ ὁράματος.

Αὐτὸ εἶναι τὸ διδάγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ, τὸ διδάγμα ποὺ μᾶς ἄφισε, ὄχι μόνο σὲ μᾶς, μὰ στὸν κόσμον ὅλο τὸ 1821. Γιατὶ ἀπ' τὴ λάμψη του συνειδητοποιήθηκε καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐθνικότητος ποὺ εἶναι συναρτημένη μετὰ τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας. Εἶπαν οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοί, — οἱ ἱστορικοὶ εἶναι πάντοτε μεταγενέστεροι, — πὼς ὁ 19ος αἰώνας ἦταν ὁ αἰώνας τοῦ ξυπνήματος τῶν ἐθνικοτήτων. Καὶ εἶναι σωστό. Μὰ ἡ ἐξήγηση εἶναι πρωθύστερη. Ὁ Τιτάνας τῶν ἐθνικοτήτων ξύπνησε ὅταν συνειδητοποίησε καὶ τὴ δύναμή του μὰ καὶ τὴν ἀξία του. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ τὸ ἔφερε ὁ αἰώνιος Προμηθεὺς τῆς Ἰστορίας, ὁ Ἑλληνισμός, ποὺ καθιέρωσε τὴν ἔννοια τοῦ πατριωτισμοῦ στὴ σύγχρονη ἱστορία. Καὶ ἄλλαξε ἔτσι τὴ μορφή τοῦ κόσμου. Αὐτὴ εἶναι, ὅπως τὴ βλέπουμε σήμερα, ἡ πανευρωπαϊκὴ, ἀρχικὰ, ἢ παγκόσμια ὕστερα, σημοσία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ Ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ ποὺ γινότανε σιγὰ-σιγὰ συνειδητὴ στὴ Δύση εἶναι ποὺ προκάλεσε τὸν ἑλληνικὸ φιλελληνισμό. Μὰ, ὅπως ὅλες οἱ ἀφηρημένες ἰδέες, ὁ φιλελληνισμὸς αὐτὸς ἐκυμαινότανε πολλὰς φορὲς στὴν πράξη μεταξύ φανατισμοῦ καὶ πικρίας. Πουθενὰ δὲ βλέπουμε ἐναργέστερα αὐτὴ τὴ διακύμανση ἀπὸ τὸ Ναυαρίνο. Ἀπὸ τρίχα νὰ μὴ γίνῃ ἡ ναυμαχία ποὺ κατοχύρωσε τὴν ἐλευθερία μας. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ διαγωγὴ πολλῶν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ πῆραν τὸ δικίον μας στὸ σηκωμό. Καὶ μέσα σ' αὐτοὺς καὶ τοῦ Λαμαρτίνου.

Ἔδωσα παραπάνω μιὰν ἐξήγηση συναρτημένη μετὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ψυχολογίας τοῦ Λαμαρτίνου, ποὺ φορτωμένος ἀπὸ τὴν πίκρα τῆς πείρας ἐβλεπε τὰ πράγματα τῆς Εὐρώπης sub specie aeternitatis. Ἴσως, ὅμως, χρειάζεται νὰ εἰπωθεῖ κάτι γιὰ τὴν εὐθύνη τοῦ δικοῦ μας πατριωτισμοῦ. Πραγματικὰ, πρέπει νὰ διερωτηθοῦμε ἂν κρατήθηκε στὸ ὕψος του, σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἐπαύριο τοῦ Ναυαρίνου. Καὶ ἂν ὅλη ἡ δικὴ μας διαγωγὴ ἦταν πρόσφορη στὸ νὰ μᾶς διατηρήσει τὶς φιλίες ποὺ μᾶς ἔφερε ὁ ξεσηκωμός. Γιατὶ ὅ,τι εἶπα παραπάνω γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἰδεολογιῶν, φοβᾶμαι πὼς εἶναι ἀπόλυτα ἀληθινὸ καὶ γιὰ τὸν πατριωτισμὸ μας. Δὲν φτάνουν οἱ στιγμὲς τοῦ κινδύνου, τοῦ πραγματικοῦ κινδύνου ἢ ἔστω καὶ τοῦ εἰκονικοῦ. Εἶναι λίγες. Καὶ ἡ ζωὴ τῶν λαῶν εἶναι μεγάλη. Ἄς μὴν τὰ βάζουμε, λοιπόν, μετὰ τοὺς ἄλλους. Τὸ εἶπε ὁ Δημοσθένης στὸν τέταρτο Φιλιππικό:

«Ἡ οὖν πανστέον τούτων τῶν ἐθνῶν ἢ μηδέν' ἄλλον αἰτιατέον τοῦ τὰ πάντα φαύλως ἔχειν ἢ ἡμᾶς αὐτούς».

* * *

Ἡ «Ἐπίκληση γιὰ τοὺς Ἕλληνες» ἔχει ἰδιοτυπία. Δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς ἔπαινος στοὺς ἥρωες. Οὔτε κραυγὴ μόνο ὀδύνης. Οὔτε κἀν διαμαρτυρία ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν ποὺ δὲν ὑποστηρίζουν τοὺς ἀγωνιζόμενους γιὰ τὴν ἐλευθερία, μὰ ὀχυρώνονται πίσω ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς οὐδετερότητας καὶ βοηθᾶνε ἔτσι πραγματικά τοὺς τυράννους τους. Ἡ «ἰσορροπία», φεῦ, ὀδηγεῖ στὴν οὐδετερότητα. Ἡ ἀρχὴ τῆς «μὴ παρεμβάσεως» ποὺ ἐφαρμόζει πάγια ἡ Δύση — ὄχι ὅμως καὶ ἡ Ἀνατολή — στὸ φόβο τῆς διαταράξεως τῆς ἰσορροπίας στηριζέται. Καὶ εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε ἰδεολογία. Τὴν ἀρχὴ αὐτὴ καθιέρωσε στὸν Ἰσπανικὸ ἐμφύλιον πόλεμον ὁ Léo Blum. Οὔτε ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου κλέους εἶναι ἡ Ἐπίκληση. Ὅλα αὐτὰ ὑπάρχουν στὸ περίφημον «Ἐπόμημα γιὰ τὴν Ἑλλάδα» τοῦ Σατωβριάνδου, μὲ τὸν ὁποῖο τόσα κοινὰ σημεῖα ἔχει ὁ Λαμαρτίνος. Καὶ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ποιήματα τοῦ Λαμαρτίνου, ὅπως στὸ «Θάνατο τοῦ Σωκράτη», στὴ «Σαπφῶ» καὶ στὴ συνέχιση τοῦ Child Harold τοῦ Βύρωνα, ποὺ εἶδαμε.

Ἡ Ἐπίκληση εἶναι κάτι ἄλλο. Εἶναι ἔκρηξη θυμοῦ κατὰ τῆς Μοίρας. Εἶναι, ὅπως καὶ στὴ σύγχρονή της προσφορὰ τοῦ Λαμαρτίνου στοὺς «Χριστιανούς τῆς δοκιμασίας», βλάστημη πρόκληση πρὸς τὸ Θεό. Στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς του ὁ Λαμαρτίνος κλυδωνίζεται στὴ θρησκευτικὴ του πίστη. Ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς πίστεις του. Καὶ ὁ κλυδωνισμὸς θὰ συνεχιστεῖ γιὰ πολὺ, ἴσως ὡς τὸ θάνατό του. Γράφοντας μεταξὺ 1840 καὶ 1847 τὴν «Ἱστορία τῶν Γηρονδίνων», προσδοκοῦσε νὰ διδάξει τοὺς συγχρόνους του μὲ βάση τὰ προβλήματα, ποὺ τοῦ ἐδημιούργησεν ἡ μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Βλέποντας νὰ ἔρχεται ἡ νέα Ἐπανάσταση, τὴ θέλει ἴδια μὲ ἐκείνην, ἀλλὰ νὰ σταματᾶε στὸ 1793. Δὲν φανταζόταν πὼς ἡ Ἐπανάσταση αὐτὴ θὰ γινότανε τὸ 1917. Καὶ δὲ θὰ σταμάταγε, βέβαια, τὸ 1793. Ὁ κλυδωνισμὸς ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1821, τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης, τῆς τυφλῆς πίστεως στὸ Θεὸ καὶ στὸ Βασιλεῖα. Σχεδιάζει τότε νὰ γράψει τὴν «Ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ τῶν μεταμορφώσεων της μέσα ἀπὸ τὶς διαδοχικὰς ὑπάρξεις καὶ δοκιμασίας της ἀπὸ τὸ μηδέν ὡς τὴ συγκέντρωση στὸν παγκόσμιον πυρῆνα, τὸ Θεό...» Τὸ 1825 ἤδη ὁ «Θάνατος τοῦ Βύρωνα», ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθεῖ ἡ συνέχιση τοῦ Child Harold, δείχνει τὶς ἀμφιβολίες του. Τὶς διακρίνουμε καὶ τὸ 1829 στὸν «Ἕμνο στὸ θάνατο» καὶ στὸν «Ἕμνο στὸ Χριστό». Καὶ προπαντὸς στὰ περιλάλητα *Novissima Verba* στὰ ὁποῖα, γραμμένα σὰν τελευταία θέληση μιὰ νύχτα πυρετοῦ, καταλήγει, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, στὸ «Ἔσανά», γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἀμαρτωλὸς γιὰ νὰ καταλήξει στὴν «κατάρρα», ποὺ εἶναι ἡ τελευταία λέξη τῆς ἀνθρώπινης εὐαισθησίας, οὔτε ἀρκετὰ ἐνάρετος γιὰ νὰ διαλέξει τὴν «ὑποταγὴ» ποὺ εἶναι τὸ καταστάλαγμα τῆς ἀρετῆς!

Μήπως στὰ 1833 δὲν ξομολογιέται ὅτι ἐπιχειρεῖ τὸ ταξίδι στὴν Ἱερουσαλήμ γιὰ νὰ ἀνακτήσει τὴν πίστη του;

Ἐντὶ, ὁμως, γιὰ τὴν πίστη, ἔφερε γυρίζοντας τὴ σωρὸ τῆς ἀγαπημένης του Ἰουλίας, τῆς κόρης του, πού πέθανε στὴ Βηρυττό. Καὶ κάτι περισσότερο. Τὸν προσανατολισμό του πρὸς τὸν ἀνατολικὸ πανθεισμό πού ἐπιτρέπει τὸ Ἰσλάμ. Ἡ «Ἱστορία τῆς Τουρκίας», πού ἔγραψε ἀργότερα, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ κλυδωνισμοῦ του, συνθεμένο μὲ τὴν πολιτικὴ του ἄποψη γιὰ τὴ χρησιμότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὸ φόβο τῆς Ρωσίας καὶ μὲ τὴν ἀνάμνηση τοῦ Alamrtane.

Ἡ σύνθετη προσωπικότητα τοῦ Λαμαρτίνου φαίνεται σ' ὄλη του τὴ ζωή. Ὁχι μονάχα στὴν πολιτικὴ του. Μὰ πολλὲς φορές καὶ στὶς σχέσεις του. Γυρεύοντας τὴ σύνθεση μπλέκει εὐκολὰ σὲ φιλίες πού τρομάζουν τὸ σημερινὸ Ἕλληνα, ἰδιαίτερα, παρατηρητὴ, μαθημένο στὴ μονοχωντιά τῆς συνέπειας καὶ ἀδύναμο νὰ καταλάβει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ 18ο στὸ 19ο αἰῶνα. Ἔτσι εἶναι δυσκολοχώνευτη μὲ τὸν ἰδεαλισμὸ ἢ τὸ «ρομαντισμὸ» τοῦ Λαμαρτίνου, ἢ φιλία του μὲ τὸν Ταλλεϋράνδο πολὺ μεγαλύτερό του, τὸν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο αὐτῆς τῆς μεταβάσεως γιὰ τὴν ὁποία εἶδαμε ἄλλοτε τί σημασία ἔδινε ὁ Σατωβριάνδος.

Τὴ φιλία αὐτὴν ἄλλωστε τὴ γύρευε ὁ Ταλλεϋράνδος, πού καὶ αὐτὸς ἀρχίζει, στὰ χρόνια μας, νὰ ξετάζεται μὲ πιὸ ρεαλιστικὸ πρίσμα σὰν ἀνορθόδοξος πολιτικὸς ὑπεράνω τῶν ἀντιθέσεων τῆς στιγμῆς. Μιὰ ἄλλη παράδοση ὄχι φιλία μὰ σχέση ἦταν ἡ ἐπαφὴ τοῦ Λαμαρτίνου μὲ τὸν περίφημο Vidocq, τὸν κατάδικο πού ἔγινε ὀργανωτὴς τῆς Ἀστυνομίας πού τὴν ἀναφέρει ὁ Vidocq, στὰ ἀπομνημονεύματά του. Τίποτα ὁμως δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού βλέποντας τὶς ἀντιθέσεις τῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς του, γύρευε τὴ σύνθεση.

Αὐτὴ, ὁμως, εἶναι ἡ «ἔσωτερικὴ» ἱστορία. Ἡ Invocation pour les Grecs παραμένει. Καὶ εἶναι συγκλονιστικὸ κείμενο, πού ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς καταβολές του, καὶ ἀπὸ τὴν γενικώτερη σημασία του, δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἄς θυμηθοῦμε, γιὰ νὰ τὴν καταλάβουμε, ὅσα ἐγράφηκαν παραπάνω γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ φιλελληνισμὸ καὶ γιὰ τὴν ψυχολογία καὶ τὴν ποιητικὴ ψυχὴ τοῦ Λαμαρτίνου. Καὶ ἄς ξαναδιαβάσουμε :

*Eh! quoi! La terre a des martyrs
Et le ciel n'a plus de miracles ?
Cependant tout un peuple a crié «sauve-moi ;
Nous tombons en ton nom, nous perissons pour toi ! »
Et que disent, Seigneur, ces nations armées
Contre ce nom sacré que tu ne renies pas ?
«Tu n'es plus le Dieu des armées !
Tu n'es plus le Dieu des combats !»*